

JAROSŁAW OŚCIŁOWSKI (IAiE PAN)

SIEĆ GRODOWA NA WYSOCZYŃNIE KOLNEŃSKIEJ WE WCZESNYM ŚREDNIOWIECZU. ZE STUDIÓW NAD POGRANICZEM MAZOWIECKO-PRUSKO-JĄCWIESKIM*

(PL. 53-55)

W ostatnich latach badania nad wczesnośredniowieczną siecią grodową poszczególnych obszarów Polski są prowadzone coraz częściej¹. Dzięki nim można poznać relacje przestrzenne między poszczególnymi grodami. Zakres terytorialny artykułu obejmuje obszar położony w północno-wschodniej części Mazowsza: między Pisą, częściowo Łekiem (Elkiem), Biebrzą i Narwią – zwany Wysoczyzną Kolneńską² (Fig. 1). Ze względu na związek osadnictwa rozmieszczonego po obu brzegach Narwi, uwzględniłem również obszar położony na jej lewym brzegu, w okolicach Łomży i Wizny. Zasięg chronologiczny pracy obejmuje młodszy okres wczesnego średniowiecza, czyli X - połowę XIII w.

Dzieje Wysoczyzny Kolneńskiej są słabo rozpoznane, ze względu na znikomą liczbę źródeł pisanych oraz brak publikacji wyników badań archeologicznych. Celem tego opracowania jest rekonstrukcja sieci grodowej na Wysoczyźnie Kolneńskiej (na tle zaplecza osadniczego), wraz z możliwym odtworzeniem zasięgu terytoriów grodowych oraz uwzględnieniem warunków środowiska przyrodniczego. Ze względu na pograniczny charakter tych terenów, analizuję również przynależność etniczną osadnictwa między Biebrzą, Pisą a Narwią. Podstawą źródłową są badania wykopaliskowe oraz prospekcje powierzchniowe, prowadzone w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski (AZP).

Środowisko geograficzne

Głównymi rzekami obszaru są Narew, Pisa, Biebrza i częściowo Łek. Dolinę Biebrzy pokrywają

znaczne obszary bagienne. W jej dolnym biegu wyróżnia się: bagno Dybła (położone przy ujściu Łeku do Biebrzy), na południe od niego bagno Dobarz, a w widłach Biebrzy i Narwi – bagno Ławki. Zabagnione są również doliny prawych dopływów dolnej Biebrzy: Łeku, Klimaszewnicy i Wissey. Ta ostatnia jest jej najdłuższym (44 km) prawym dopływem dolnego biegu Biebrzy. Źródła Wissey znajdowały się niegdyś w pobliżu Skarżyna, jednak w czasach nowożytnych połączono sztucznym kanałem górny odcinek tej rzeki z Jeziorem Borowym (Barben), leżącym na północ od jej źródeł w dawnej Puszczy Rożyńsko (Rożeńsko, Ruszeysko)³. Największym dopływem Wissey jest Kubra (Przytulanka), o długości 21 km⁴.

Rozległe bagna znajdowały się w dolinie Pisy i jej dopływów. Na północ od Wysoczyzny Kolneńskiej znajdowały się bagna Piskiej Wody (dziś mocno zmeliorowane, przekształciły się w podmokłe łąki) oraz dalej na wschód nad środkową Białą (południowy dopływ Jeziora Roś). Kolejne kompleksy bagienne rozciągają się nad górnym i środkowym odcinkiem Wincenty oraz środkowym i dolnym odcinkiem Skrody – między wsiami Zabiele i Łosiewo znajdowało się niegdyś rozległe bagno Łosiowa Biel, którego nazwa zachowała się w źródłach krzyżackich⁵.

Najdłuższym lewym dopływem Pisy jest Skroda (47 km). Jej głównym lewym dopływem jest Dzierzbia, a prawym Łabna. W północno-zachodniej części obszaru badań płynie Wincenta (26 km), lewy dopływ Pisy, a jej głównym prawym dopływem jest Kulona, lewym zaś Wykówka⁶.

* Niniejszy artykuł jest skróconą i przeredagowaną wersją pracy magisterskiej p.t. *Sieć grodowa na Wysoczyźnie Kolneńskiej we wczesnym średniowieczu*, napisanej w 2003 r. pod kierunkiem dr hab., prof. UW Elżbiety Kowalczyk w Zakładzie Archeologii Średniowiecza i Czasów Nowożytnych Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.

¹ Cf. M. DULINICZ, *Sieć grodowa Mazowsza Północnego w XI w.*, [in:] S. Moździoch (ed.), *Lokalne ośrodki władzy państwowej w XI-XII wieku w Europie Środkowo-Wschodniej*, „Spotkania Bytomskie”, t. 1, Wrocław 1993, p. 47-61; G. TESKE, *Ze studiów nad osadnictwem grodowym w południowo-wschodniej Wielkopolsce*, SlavAnt, t. XLI, 2000, p. 107-126.

² Obszar ten obejmuje jeden region geomorfologiczny – Wysoczyznę Kolneńską oraz części przyległych do niej regionów: tj. Kotliny Biebrzańskiej, Doliny Dolnej Narwi, Wysoczyzny

Wysokomazowieckiej, Miedzyrzeczka Łomżyńskiego i Pojezierza Elckiego; cf. J. KONDRACKI, *Geografia Polski. Mezoregiony fizyczno-geograficzne*, Warszawa 1994, p. 149-152.

³ W latach trzydziestych XIX w. rzeka i jezioro nie były połączone kanałem, co jest widoczne na *Topograficznej Karcie Królestwa Polskiego (1822-1843)*, przedruk, Warszawa 1978 (tzw. *Mapa Kwatermistrzostwa*), kolumna V, sekcja I.

⁴ A. MUSIAŁ, *Rozwój rzeźby glacialnej na Wysoczyźnie Kolneńskiej*, Warszawa 1983, p. 48.

⁵ W. DŁUGOKĘCKI, E. KOWALCZYK, *Nieznane opisy granicy mazowiecko-krzyżackiej. cz. II Granica komturstwa bałgijskiego (prokuratorstwo piskie i elckie)*, „Kwartalnik Historyczny”, R. CXI, 2004, nr 1, p. 21.

⁶ A. MUSIAŁ, *Rozwój rzeźby glacialnej...*, p. 48.

Południową część Wysoczyzny Kolneńskiej odwadniają prawe dopływy Narwi: Wiźnica (Jedwabnianka), Jura (Łojewek), Siennica, Penza i Czetna. Głównymi lewymi dopływami Narwi, na opisywanym obszarze są Gać (Jabłonka) i Łomżyca. Znaczne bagna rozciągały się na południe od Narwi, między ujściem Biebrzy a ujściem Gaci: zwane dawniej Wielką lub Gołą Bielą⁷ (obecnie są to podmokłe łąki). Zabagniona jest też dolina dolnej Mątwicy, między Łomżą a Nowogrodem, będąca dawniej starorzeczem Narwi.

Na najstarszych zachowanych mapach sieć wodna wyraźnie różni się od współczesnej. Do dziś nie zachowało się Jezioro Grajewskie (*Grebin, Grayewo*), położone na lewym brzegu Łeku, na południe od Jeziora Toczyłowo⁸. Inny przebieg ma dziś rzeka Łabna, uchodząca do Skrody na południe od Kolna. Dawniej rzeka ta płynęła drugim ramieniem wprost do Pisy i nosiła oboczną nazwę Korczwody⁹. Na mapie K. de Perthéesa z 1783 r. na górny bieg Skrody składały się dwie rzeki: pierwsza zapisana jako Skroda – odpowiada ona jej dzisiejszemu spływowi. Druga, określona jako Skroda Wielka, płynie równoległe do pierwszej, po jej wschodniej stronie¹⁰. Jest to ewidentnie błędne odwzorowanie tego ciek, ponieważ nigdzie w źródłach pisanych nie zanotowano drugiego koryta tej rzeki, a w tej części wysoczyzny znajduje się pasmo wzniesień, oddzielające dorzecza Skrody i Wissy. Autorowi tej mapy chodziło zapewne o Dzierzbę, lewy dopływ środkowej Skrody – płynący od wschodu równoleżnikowo.

Wysoczyzna Kolneńska stanowi obszar znacznie zróżnicowany pod względem hipsometrycznym. Dominującym elementem rzeźby jest południkowa strefa wzniesień (Jedwabne – Kurkowo – Zebrki – Gałązki) osiągająca 214 m n.p.m., szerokości od 8-9 km na południu, do 4-5 km w części środkowej, rozciągająca się na przestrzeni 30 km od źródeł Wiźnicy i Jury na południu (prawego dorzecza Wissy na wschodzie), górnego biegu Wincenty i Skrody na zachodzie oraz południowego dorzecza Jeziora Roś na północy¹¹.

Na wschód od pasma wzniesień znajdujących się w pobliżu miejscowości Jedwabne – Zebrki – Stawiane – Skaje, rozciąga się pochylony w kierunku doliny Wissy obszar, porożcinany równoleżnikowymi, suchymi dolinami¹². Kolejny, południkowo zorientowany zespół dolin, występuje na przestrzeni 25 km w pobliżu wsi Rutkowskie – Nadbory – Kąty – Czachy – Karwowo – Kownatki i jest pochylony w kierunku Biebrzy.

Na lewym brzegu Wissy, między Wąsoszem a Zaborowem, znajduje się ciąg wzniesień o nierównych (asymetrycznych) zboczach, zorientowany z północnego zachodu na południowy wschód (długości 8 km i wysokości 156,5 m n.p.m.). W pobliżu miejscowości Guty-Stara Wieś – Sulewo-Prusy, znajduje się płaski, jedenastokilometrowy garb o przebiegu N-NW – S-SE. W zachodniej części obszaru między dolinami Skrody i Wincenty, w pobliżu miejscowości Rupin – Wiszowate, występuje obszar wznoszący się średnio 150-160 m n.p.m., którego przedłużeniem w kierunku północno-wschodnim są wzniesienia w pobliżu Kowalewa i Milewa. Między Kolnem a Pisą rozciąga się płaska równina, wysokości średnio 147 m n.p.m., porożcinana licznymi dolinkami i opadająca w stronę doliny rzeki. Obniżenie, którym płynie Skroda, ogranicza od południa urozmaiconą powierzchnia, z południkowym ciągiem wzniesień w pobliżu Rakowa i Chłudni na prawym brzegu Czetnej, o długości 7,5 km i wysokości 161 m n.p.m.. Na lewym brzegu tej rzeki teren podnosi się do wysokości 181 m n.p.m. Opisany obszar oddzielony jest od wzniesień Jedwabne – Gałązki głęboką doliną Mogilnej. Wzgórza między Wizną a Kamionkami i Chmielewem wynoszą niewiele ponad 155 m n.p.m.

Na obszarze między Biebrzą, Narwią i Pisą widoczny jest wyraźny spadek wysokości od jej centralnej części zarówno w kierunku wschodnim, jak i zachodnim, przy czym największe różnice w terenie dochodzą do 98 m¹³.

Jeszcze większe znaczenie, niż rzeźba terenu, dla rozwoju osadnictwa miały dla analizowanego obszaru gleby. Z lepszych rolniczo występują tu jedynie mady, zalegające w dolinie Narwi. Na pozostałym terenie dominują

⁷ J. WIŚNIEWSKI, *Dzieje osadnictwa w powiecie grajewskim do połowy XVI w.*, [in:] M. Gnatowski, H. Majecki (eds), *Studia i materiały do dziejów powiatu grajewskiego*, t. 1, Warszawa 1975, p. 39-41.

⁸ Jezioro widoczne jest jeszcze na mapie C. Hennenbergera z 2 połowy XVI w. Na *Mapie Kwatermistrzostwa* zaznaczone jest podmokłe miejsce po tym jeziorze; cf. W. DŁUGOŁĘCKI, E. KOWALCZYK, *Nieznane opisy granicy mazowiecko-krzyżackiej...*, cz. II, p. 22.

⁹ Taki przebieg rzeki zanotowany został w opisach granic Mazowsza z państwem Zakonu Krzyżackiego, pochodzących z XIV i początku XV w., a widoczny jest na *Mappie szczególnej*

województwa mazowieckiego K. de Perthéesa, z około 1783 r., fotokopia w Zakładzie Atlasu Historycznego Mazowsza Instytutu Historii PAN w Warszawie, cf. W. DŁUGOŁĘCKI, E. KOWALCZYK, *Opis granicy Mazowsza z państwem zakonu krzyżackiego z XIV wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, R. CIX, 2002, nr 2, p. 8; W. DŁUGOŁĘCKI, E. KOWALCZYK, *Nieznane opisy granicy mazowiecko-krzyżackiej. cz. II...*, p. 21.

¹⁰ K. de PERTHÉES, *Mappa szczególna województwa mazowieckiego...*

¹¹ A. MUSIAŁ, *Rozwój rzeźby glacialnej...*, p. 44-48.

¹² Ibidem, p. 48.

¹³ Ibidem, p. 46-48.

gleby średniej i gorszej jakości. W większości są to gleby bielcowe, wytworzone z glin zwałowych, rzadziej z utworów pyłowych pochodzenia wodnego; sprzyjają one rozwojowi osadnictwa. Występują tu także bielice wytworzone z piasków, utworów żwirowych i kamienistych (pokryte najczęściej lasami) oraz zabagnione gleby torfowe i murszowe, niemal nie zamieszkałe we wczesnym średniowieczu¹⁴. Gleby na Wysoczyźnie Kolneńskiej podzielone są na strefy ciągnące się w przybliżeniu równoleżnikowo w północnej części i południkowo – w południowej części obszaru. Gleby wytworzone z glin zwałowych oraz z piasków naglinionych i naitowych, rozciągają się w dorzeczu dolnej Wisły i na prawym brzegu dolnej Biebrzy. W dorzeczu Pisy występują nad górną Wincentą oraz na obszarze między Pisą, Wincentą a środkowym biegiem Skrody. W południowej części Wysoczyzny zajmują one obszar między środkową i dolną Skrodą a Narwią. Na lewym brzegu tej ostatniej znajdują się na południe od Łomży i bagien narwiańskich – Wielkiej Bieli¹⁵. Gleby wytworzone z utworów pyłowych zajmują obszar na prawym brzegu Narwi, między Wisną a rzeką Siennicą¹⁶.

Gleby wytworzone z piasków oraz z utworów żwirowych i kamienistych zajmują obszary w Puszczy Dybła, między bagnami nad Łękiem a Klimaszewnicą, obszary nad górną Wisłą (u źródeł Chojny, Białej, Wincenty i Skrody), a także pas ziemi nad górną Skrodą, Dzierzbą i jej lewym dopływem Mankanem (Mogilną), aż po obszar w górnym biegu Jury, Kubry i Wiźnicy; także pas ziemi na prawym brzegu Narwi, w okolicach Drozdowa i Rakowa oraz obszar między Małym Płockiem a Kątami. Na lewym brzegu Narwi gleby te pokrywają okolice między Łomżą a Nowogrodem (na północ od Mątwicy), obszar Czerwonego Boru oraz na wschód od niego a także w okolicach miejscowości Rutki¹⁷.

Gleby bagienne wytworzone z torfów torfowisk niskich znajdują się w dolinach większych, natomiast gleby mułowo-bagienne w dolinach mniejszych rzek.

Na najstarszych szczegółowych mapach obszaru (*Mapa szczególna województwa mazowieckiego, Mapa Kwatermistrzostwa, Mapa Nowych Prus Wschodnich*¹⁸), pochodzących z końca XVIII i pierwszej połowy XIX w. szatą leśną pokryte są obszary nad Pisą, w międzyrzeczu Pisy, Skrody i Łabny, między Wincentą a górną Skrodą (w międzyrzeczu tej ostatniej i Dzierzbi) oraz na lewym brzegu środkowej i dolnej Skrody. Zalesiony był też teren między Narwią, Wiźnicą i Siennicą oraz obszar w górnym biegu tej ostatniej, aż po okolice Stawisk. Las porastał również między Wiźnicą i Kamienną. Opisane pasma puszczy i lasów niemal całkowicie odpowiadają położeniu gleb bielcowych wytworzonych z piasków, utworów żwirowych i kamienistych.

W późnym średniowieczu zanotowano kilka nazw puszczy porastających nad Pisą, dolną Biebrzą oraz Narwią. Między Biebrzą, Łękiem i Wisłą znajdowała się bagicenna Puszcza Dybła. Na północ od Szczuczyna i Grajewa po okolice Drygał i Bajtkowa ciągnęła się Puszcza Rożyńsko. Bardziej na północ, obszar między Łękiem, Nettą a bagnami biebrzańskimi, stanowił Puszczę Rajgrodzką¹⁹. Puszcze Zagajnica (Kurpiowska) i Wielka Puszcza (*Grosse Wildnis*, Piska) od wschodu przekraczały lewy brzeg Pisy, dochodząc do dolnej Skrody²⁰ i dorzecza Jeziora Roś. Część puszczy położona w środkowym biegu Pisy zwana była *Ynatus* (*Ynacus*) a także *Regismedian*; na południe od niej znajdował się las *Narwomede*²¹. Na lewym brzegu Narwi znajdowała się Puszcza Gać oraz pokryte puszcza pasmo wzniesień Wielkie lub Długie Góry (obecnie Czerwony Bór)²².

Źródła pisane

Wyniki badań archeologicznych wskazują jednoznacznie, że obszar położony między puszcza prawostronnych dopływów Narwi (tj. puszcza Kurpiowską i Piską), a bagnami biebrzańskimi w okresie formowania się państwa piastowskiego należał do Mazowsza²³. Obszary

¹⁴ Loc. cit.

¹⁵ A. Musierowicz (ed.), *Mapa gleb Polski*, skala 1:300000, Puławy 1957-1960. Arkusz *Olsztyn*, A.. Musierowicz, L. Stankiewicz, M. Strzemski, H. Uggla (eds); Arkusz *Białystok*, M. Strzemski (ed.).

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ *Mapa Nowych Prus Wschodnich* sporządzona została przez J.C. Textora, w latach 1795-1800. Opisany obszar skartografowany został na czterech arkuszach (IV, V, VIII, IX). Kopia mapy w zbiorach Zakładu Atlasu Historycznego Mazowsza.

¹⁹ J. WIŚNIEWSKI, *Dzieje osadnictwa...*, p. 39.

²⁰ Wynika to z opisu (1565 r.), w którym do kompleksu Zagajnicy (część wschodnia Puszczy Kurpiowskiej) zaliczono również pasmo leśne położone między Pisą a dolną Skrodą: F. PIAŚCIK, *Osadnictwo w Puszczy Kurpiowskiej*, Warszawa 1939, mapy p. 12,

21; cf. J. TYSZKIEWICZ, *Puszcze mazowieckiego Ponarwia do połowy XIX w.*, [in:] J. Janczak, T. Ładogórski (eds), *Badania z dziejów osadnictwa i toponimii*, Wrocław 1978, p. 69.

²¹ E. KOWALCZYK, *Dzieje granicy mazowiecko-krzyżackiej (między Drwęcą a Pisą)*, Warszawa 2003, p. 64.

²² J. WIŚNIEWSKI, *Początek i rozwój nowego osadnictwa w ziemi łomżyńskiej w końcu XIV i XV w.*, [in:] „*Studia Łomżyńskie*”, t. 1, Warszawa 1989, p. 35.

²³ Po lewej stronie doliny dolnej Biebrzy obszar Mazowsza rozciągał się znacznie dalej na wschód o czym świadczy dokument z 1325 r., znajdujący się w archiwum papieskim, w którym zachowała się informacja, że granica Mazowsza przebiega 2 mile od Grodna, co odpowiada w przybliżeniu źródłom Biebrzy: *Nowy Kodeks Dyplomatyczny Mazowsza*, (dalej cyt. NKDM) cz. 2, Dokumenty z lat 1249-1355, I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś (eds), przy współudziale K. Pacuskiego i H. Wajsa, Wrocław 1989, nr 178.

położone na północy zamieszkiwały ludy bałtyjskie. Nad górną Pisą lub nieco na północ, nad Jeziora Śniardwy zamieszkiwało plemię Galindów, a w dorzeczu środkowego Łeku – jaćwieskich Połekszan²⁴.

Wszystkie źródła pisane z czasów wczesnego średniowiecza dotyczące badanego obszaru ograniczają się do Wizny (głównie grodu oraz jego kasztelanów) i wypraw wojennych przeciw Jaćwieży, z których można jedynie domniemywać, że przechodziły przez tereny Wysoczyzny Kolneńskiej. W literaturze panuje pogląd, że już na przełomie X i XI w. tereny nad środkową Narwią pozostawały pod kontrolą państwa polskiego i tędy zmierzała na Poniemnie polska misja Brunona z Querfurtu w 1009 r.²⁵

W dokumencie spisany około 1146 r. ale zawierającym dane z około 1065 r. – w tzw. falsyfikacie mogileńskim²⁶ – wspomniano przeprawę w Wiźnie, z której dochód pobierało opactwo benedyktyńskie z Mogilna. Jest to pierwsza historyczna wzmianka o Wiźnie, wskazująca, co najmniej na istnienie osady²⁷.

O Wiźnie, najważniejszym grodzie tego obszaru, do końca XII wieku pojawiają się tylko trzy wzmianki. Pod rokiem 1145 znajduje się w *Latopisie hipackim* informacja o wojnie domowej w Polsce między synami Bolesława Krzywoustego, a mianowicie seniorem Władysławem

II i juniorami: Bolesławem Kędzierzawym i Mieszkim Starym. W tym roku Władysław zwraca się po pomoc do wielkiego księcia kijowskiego Wsiewołoda Olegowicza. Ten posyła na pomoc książąt Igora, Światosława i Włodzimierza. Po początkowych sukcesach seniora i jego ruskich sprzymierzeńców, juniorzy w zawartym układzie pokojowym, mieli oddać Władysławowi cztery grody a Rusinom Wiznę²⁸. Fakt ten jest często poddawany w wątpliwość przez polskich badaczy, gdyż darczyńca Władysław II, został już w roku następnym wypędzony z Polski, a władzę przejął właściciel Wizny, Bolesław Kędzierzawy. W tym samym czasie książęta ruscy toczyli wojny domowe i mogli nie mieć czasu na przejście grodu²⁹.

We wspomnianym wyżej falsyfikacie mogileńskim, na liście świadków występuje *procuratore Troyano, Wysna*³⁰, interpretowany przez część badaczy jako Trojan, włodarz z Wizny³¹. Byłaby to pierwsza wzmianka o urzędniku wiskim; informacja ta, jak również ponowienie nadania opłat z przeprawy świadczą o pozostawieniu grodu w rękach polskich około 1146 r.³² Tylko raz w XII w., źródła pisane wspominają kasztelana wiskiego³³. W pierwszej połowie XIII w. kasztelanowie wspomniani są już kilkakrotnie, głównie na listach świadków w nadaniach książęcych³⁴.

²⁴ Połeksze – polska nazwa na określenie południowej części Jaćwieży. Nazwę omówił J. NALEPA, *Połekszenie (Pollexiani) – plemię u północno-wschodnich granic Polski*, „Rocznik Białostocki”, t. VII, 1966, p. 7-33.

²⁵ J. KARWASIŃSKA, *Świadek czasów Chrobrego, Brunon z Kwerfurtu*, [in:] Polska w świecie. Szkice z dziejów kultury polskiej, Warszawa 1972, p. 91; E. KOWALCZYK-HEYMAN, *Czy istotnie Prusy? W sprawie lokalizacji pierwszego etapu misji biskupa Brunona z Kwerfurtu*, [in:] M. Młynarska-Kaletynowa, J. Kruppé (eds), *O rzeczach minionych. Scripta rerum historicarum Annae Rutkowska-Płachcińska oblatu*, Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej, t. LXXI, Warszawa 2006, p. 163-177.

²⁶ *Codex diplomaticus et commemoratorium Masoviae generalis. Zbiór ogólny przywilejów i spominków mazowieckich*, (ed.) J. K. Kochanowski, t. I, (dalej cyt. KK) Warszawa 1919, nr 22; O dokumencie i czasie jego powstania por. J. PŁOCHA, *Najdawniejsze dzieje opactwa benedyktyńskie w Mogilnie*, Wrocław 1969; G. LABUDA, *Początki klasztoru w świetle źródeł pisanych*, [in:] Materiały sprawozdawcze z badań zespołu pobenedyktynskiego w Mogilnie, z. 1, Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, ser. B, t. 52, Warszawa 1978, p. 32-35; T. JUREK, *Dokumenty fundacyjne opactwa w Łądzie*, „Roczniki Historyczne”, t. 66, 2000, p. 35.

²⁷ KK, nr 22; J. PŁOCHA, op. cit., p. 160-161.

²⁸ *Polnoe sobrane russkich letopisej*, t. II *Ipat'evskaja letopis* (dalej cyt. PSRL), Moskwa 1962, szp. 318.

²⁹ PSRL, szp. 318-339; H. ŁOWMIANŚKI, *Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n. e.*, t. 3, Warszawa 1967, p. 144-145; ibidem, t. VI, cz. I, Warszawa 1985, p. 150, n. 277.

³⁰ KK, 22.

³¹ J. PŁOCHA, op. cit., p. 33; J. POWIERSKI, B. ŚLIWIŃSKI, K. BRUSKI, *Studia z dziejów Pomorza w XII w.*, Słupsk 1993,

p. 118-119; A. GIEYSZTOR, *Trzy stulecia najdawniejszego Mazowsza*, [in:] A. Gieysztor, H. Samsonowicz (eds), *Dzieje Mazowsza do 1526 roku*, Warszawa 1994, p. 108, n. 91; G. BIAŁUŃSKI, *Wizna na pograniczu polsko-pruskim w czasach księcia Bolesława Kędzierzawego*, [in:] *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie. Materiały z konferencji naukowej*, Górzno, 1-2 czerwca 2002 r., Brodnica-Włocławek 2003, p. 261-269.

³² Cf. n. 26.

³³ Z XIII-wiecznego źródła, zachowanego w kodeksie z połowy XV w., wiadomo o kasztelanie wiskim Bolesławie i jego sporze z biskupem płockim Wernerem. Spór zakończył się w 1170 r. śmiercią biskupa z rąk brata kasztelana, Benesza i Prusów (zapewne Jaćwingów) naślanych przez Bolesława. Bolesław często podejmował Prusów u siebie gościń, u nich schronił się następnie Benesz. Świadczy to o dobrych stosunkach kasztelana z sąsiednimi plemionami. Po procesie w Gnieźnie kasztelan został ścięty: *Mors et miracula Beati Veneri episcopi Plocensis*, [in:] *Monumenta Poloniae Historica* (dalej cyt. MPH), A. Bielowski (ed.), t. IV, Warszawa 1961, p. 750; S. TRAWKOWSKI, *Każń Kasztelana Bolesły (1170) w tradycji płockiej*, „Studia Źródłoznawcze”, t. V, 1969, p. 53-60.

³⁴ Część z tych dokumentów zachowała się w późniejszych odpisach. W 1221 r. w nadaniu Konrada Mazowieckiego, wśród świadków występuje *Sasinus castellanus de Wisna*, KK, nr 210; W 1240 r. w nadaniu Bolesława Konradowicza, rządzącego Mazowszem już za życia ojca, występuje *Thomas Gallus castellanus Visznensis*, ibidem, nr 400. W 1241 r. kasztelan wiski Gotard otrzymał wieś Służewo za zwycięstwo nad Prusami, Jaćwieżą i Litwą, ibidem, nr 407; W dokumencie z 1250 r. na liście świadków występuje *Gerhardo castellano de Wizna*, Kodeks dyplomatyczny księstwa mazowieckiego (dalej cyt. L), J. T. Lubomirski (ed.), Warszawa 1863, nr XVIII; W 1254 r. w nadaniu Siemowita występuje *Jacobus castellanus de Wizna*, ibidem, nr XXIII.

W 1147 r. rusza do Prus polsko-ruska wyprawa, zorganizowana w ramach II krucjaty krzyżowej³⁵. Ze względu na udział w wyprawie wojsk ruskich część badaczy przypuszcza, że skierowana była na Jaćwięz³⁶, mogła więc zmierzać szlakiem przez Wysoczyznę Kolneńską. Około 1193 r. odbyła się wyprawa Kazimierza Sprawiedliwego na Połekszan, nie jest jednak pewne czy zmierzała przez obszar Wysoczyzny Kolneńskiej, w kronice mowa jest bowiem o nieprzebytej puszczy między Drohiczyzną a Połekszem³⁷.

W latach 1248, 1253, 1255/56, 1264, 1273 doszło do kilku polsko-ruskich oraz polskich wypraw na Jaćwięz, mających na celu podbój tego kraju. Z dużym prawdopodobieństwem można przypuszczać, że część z nich odbywała się przez obszar Wysoczyzny Kolneńskiej³⁸.

Znacznie częściej od wyżej opisanych wypraw, zdarzały się najazdy Jaćwingów, wraz z innymi ludami bałtyjskimi na Polskę, czasem przy współudziale Rusi. Znaczna ich część przechodziła przez północno-wschodnie

Mazowsze. Najazdy te prowadzone były w latach: 1220, 1229, 1238/39, 1243, 1244, 1258, 1261, 1262, 1263, 1266, 1267, 1269, 1273, 1277, 1278, 1281, 1282. Podczas ostatniej wyprawy Jaćwingowie zostali dogonieni i rozgromieni przez wojska Leszka Czarnego na północ od Narwi³⁹. W 1283 r. doszło do ostatecznego podboju Jaćwięży przez Krzyżaków⁴⁰. Z powodu zawarcia przymierza mazowiecko-litewskiego w 1294 r. Krzyżacy spalili gród w Wiźnie. Rok później Bolesław II, przy pomocy Litwinów gród odbudował⁴¹. Najazdy jaćwieskie w XIII w. spowodowały prawie zupełny zanik osadnictwa na Wysoczyźnie Kolneńskiej⁴². Informacja o wyludnieniu ziem wiskiej (*terra Wysznensis*), zachowała się w Kronice Wielkopolskiej pod rokiem 1253⁴³. Nieliczne osady mogły przetrwać w południowej części obszaru, w okolicach Narwi, przy grodzie wiskim. Pośrednio wskazuje na to zapis w *Latopisie hipackim* z 1258 r. o przysłaniu z Wizny zboża⁴⁴, co wskazywałoby na istnienie spichlerzy, zatem i osadnictwa⁴⁵.

³⁵ *Annales Magdeburgensis*, [in:] *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores XVI*, G. H. Pertz (ed.), Hannoverae 1859, p. 190.

³⁶ B. WŁODARSKI, *Problem jaćwiński w stosunkach polsko-ruskich*, „Zapiski Historyczne”, t. XXIV, 1959, p. 25. Ostatnio jako miejsce tej wyprawy najczęściej wskazywana jest Sasinia, Galindia i Jaćwięz: G. BIAŁUŃSKI, *Studia z dziejów plemion pruskich i jaćwieskich*, Olsztyn 1999, p. 45-46, 55-59; J. POWIERSKI, *Prusowie, Mazowsze i sprowadzenie Krzyżaków do Polski*, t. II, cz. 1, Malbork 2001, p. 25; M. GŁADYSZ, *Zapomniani Krzyżowcy. Polska wobec ruchu krucjatowego w XII-XIII w.*, Warszawa 2002, p. 91-97. Tam też omówienie wcześniejszej literatury.

³⁷ Mistrz Wincenty Kadłubek, *Kronika polska*, B. Kürbis, (trad. et ed.), Wrocław 2003, p. 227-231.

³⁸ W 1248 r. wyruszyła z Drohiczyzna polsko-ruska wyprawa na Jaćwięz. Wojska po przeprawieniu się przez wielkie bagna, spustoszyły ziemie Zlińców oraz obszary nad rzekami Legą i Łekiem. Zagrożona przez zbliżające się posiłki pobratymców Zlińców, wyprawa wycofała się z łupami do Wizny, gdzie Rusini po przekroczeniu Narwi powrócili na Ruś: PSRL, II, szp. 810-813. W 1253 r. odbyła się kolejna polsko-ruska wyprawa, zmierzająca z Drohiczyzna na Jaćwięz. Po walkach sprzymierzeni przeszli po (zamarzniętym) jeziorze koło byłego grodu (tj. grodziska) Raj: PSRL, II, szp. 827-828. W tym samym roku papież przekazał Połeksze i Galindię Kazimierzowi, księciu kujawskiemu. W 1254 r. podczas rokowań w Raciążu na Mazowszu, Krzyżacy odstąpili Rusinom oraz Mazowszanom 1/3 Jaćwięży, za pomoc w podbiciu tego kraju. W 1260 r. potwierdzili przekazanie 1/6 ziem jaćwieskich Siemowitowi oraz 1/6 Danielowi, *Preussisches Urkundenbuch*, t. I, cz. 1, R. Philippi, C. P. Wölky (eds), Königsberg 1882, nr 267, 268, 303; t. I, cz. 2, A. Seraphim (ed.), Königsberg 1909, nr 104. W 1255/56 r. odbyła się ostatnia wyprawa połączonych sił polsko-ruskich na Jaćwięz, PSRL, II, szp. 831-832. Uczestnicy wyprawy po splądrowaniu ziem jaćwieskiej przeszli Legę a następnie Łek, co wskazuje, że przynajmniej wracali przez obszar Wysoczyzny Kolneńskiej.

Następny najazd polski odbył się w 1264 r. Po nim mieli ocaleć tylko nieliczni Jaćwingowie, śmierć poniósł ich przywódca Komat: Jana Długosza, *Roczniki, czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego* (dalej cyt. Długosz), ks. VII-VIII, Z. Kozłowska-Budkowa (ed.), J. Mrukówna (trad.), Warszawa 1974, p. 177-180. Ostatnia polska wyprawa na Jaćwięz odbyła się w 1273 r., ibidem, p. 233-234. Daty wypraw podają za: G. BIAŁUŃSKI, *Studia z dziejów...*, p. 96-111, tam wcześniejsza literatura.

³⁹ PSRL, II, szp. 735-736, 754-758, 776, 855, 878; *Kronika Wielkopolska* (dalej cyt. KW), MPH Seria Nowa, t. VIII, wydanie i komentarz B. Kürbis, Warszawa 1970, k. 133, 138, 140, 148; Długosz, ks. VII-VIII, p. 54, 58, 151, 199, 207, 232-233, 251, 273, 276-279. O skutkach jednego z najazdów na północno-wschodnie Mazowsze wspomina dokument Konrada Mazowieckiego z 1230 r., dotyczący nadania pewnych swobód biskupstwu płockiemu. Czytamy w nim, że daniny zbożowe ze wsi nie stanowiących własności kościelnej idą na konserwację grodu książęcego w Wiźnie, natomiast daniny ze wsi stanowiących własność kościelną przeznaczono na konserwację grodu biskupiego w Pułtusk, KK, nr 299, 320.

⁴⁰ *Chronicon terrae Prussiae von Peter von Dusburg*, M. Toeppen (ed.), [in:] *Scriptores Rerum Prussicarum*, t. 1, T. Hirsch, M. Toeppen (eds), Leipzig 1861, p. 144-145.

⁴¹ Ibidem, p. 160.

⁴² J. WIŚNIEWSKI, *Początek i rozwój...*, p. 28.

⁴³ KW, k. 101 oraz polski przekład *Kronika Wielkopolska*, K. Abgarowicz (trad.), Warszawa 1965, p. 242-243, n. 367, B. Kürbis (ed.), która sądzi, że chodzi o Ziemię Wiśniewską w Wielkopolsce, co jest nie do przyjęcia. Długosz, ks. VII-VIII, Z. Kozłowska-Budkowa (ed.), J. Mrukówna (trad.), Warszawa 1974, p. 95 wskazywał, iż przekaz dotyczy Mazowsza.

⁴⁴ Wówczas to książę ruski Daniel organizując wyprawę na Grodno, podczas postoju w Mielniku, wysłał ludzi do Wizny po żywność, skąd sprowadzono jej znaczne ilości, PSRL, II, szp. 847.

⁴⁵ J. WIŚNIEWSKI, *Początek i rozwój...*, p. 28.

Źródła archeologiczne

Większość grodzisk położonych na Wysoczyźnie Kolneńskiej: Mały Płock, Wizna, Ruś-Sambory, Pieńki-Grodzisko (-Okopne) i Truszk-Zalesie oraz na lewym brzegu Narwi (Stara Łomża) znane były badaczom już pod koniec XIX i na początku XX w.⁴⁶ Najpóźniej, bo dopiero w połowie XX w., zlokalizowano grodzisko w Stawiskach⁴⁷. Umocnienia na terenie Ławska nie udało się odnaleźć do dziś (Fig. 2).

W latach pięćdziesiątych J. Antoniewicz zbadał powierzchniowo, pomierzył i opisał grodzisko w Pieńkach-Grodzisku⁴⁸, natomiast A. i J. Kamińscy grodzisko w Rusi-Samborach⁴⁹. Znanе w 1964 r. grodziska z Wysoczyzny Kolneńskiej znalazły się na *Mapie Grodzisk w Polsce*⁵⁰. Krótkie wzmianki o grodziskach w Pieńkach-Grodzisku, Małym Płocku, Rusi-Samborach, Wiźnie i Starej Łomży

ukazały się w *Słowniku Starożytności Słowiańskich*⁵¹.

Pierwsze badania wykopaliskowe w tym rejonie prowadził T. R. Żurowski w 1966 r. na drugim podgrodziu w Starej Łomży⁵². Wykonał on również, wraz z żoną, badania powierzchniowe na grodzisku w Stawiskach w 1968 r.⁵³ Kolejne badania wykopaliskowe podjęte zostały przez K. Janiszowskiego na grodzisku w Wiźnie w latach 1967-1971⁵⁴.

W roku 1979 odbyły się badania wykopaliskowe prowadzone przez W. Pelę na grodzisku w Pieńkach-Grodzisku⁵⁵. W zachodniej części Wysoczyzny Kolneńskiej, w trakcie realizacji programu *Badania wczesnośredniowiecznego osadnictwa Ziemi Łomżyńskiej*, pod kierunkiem J. Gąsowskiego z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, prace na grodziskach prowadzili: E. Twarowska w Małym Płocku, w latach 1978, 1980-1981⁵⁶ oraz w Starej Łomży, w latach 1982-1985⁵⁷;

⁴⁶ Pod koniec XIX i na początku XX w. grodziska w Wiźnie i Rusi-Samborach penetrowali powierzchniowo L. de Fleury i Z. Gloger. Ten ostatni znał również umocnienia w Pieńkach-Grodzisku i Truszkach-Zalesiu (jako gród w Kumelsku); Z. GLOGER, *Osady przedhistoryczne na poręczu Biebrzy*, „Zbiór wiadomości do antropologii krajowej”, t. VI, Kraków 1882, p. 6; idem, *Grody piastowskie*, „Ziemia” R. I, 1910, nr 38, p. 593; ibidem, nr 39, p. 611. Kolejne badania powierzchniowe w tym rejonie prowadził w latach dwudziestych XX w. R. Jakimowicz. Spenetrował on powierzchniowo, opisał oraz wykonał odrębne szkice grodzisk w Starej Łomży, Małym Płocku i Wiźnie; R. JAKIMOWICZ, *Sprawozdanie z działalności państwowego konserwatora zabytków prehistorycznych na okręg warszawski za rok 1922*, *Wiadomości Arch.*, t. VIII, 1923, p. 203-206; idem, *Sprawozdanie z działalności państwowego konserwatora zabytków prehistorycznych na okręg warszawski za rok 1923*, *Wiadomości Arch.*, t. IX, 1924-1925, p. 325-327, ryc. 14.

⁴⁷ C. BRODZICKI, *Początki osadnictwa Wizny i ziemi wiskiej na tle wydarzeń historycznych w tym rejonie (do 1529 roku)*, Warszawa 1994, p. 30.

⁴⁸ J. ANTONIEWICZ, *Zabytki wczesnośredniowieczne odkryte we wsi Pieńki-Grodzisko, pow. Łomża*, „Sprawozdania PMA”, t. 4, 1951, z. 1-2, p. 127-128.

⁴⁹ A. i J. KAMIŃSCY, *Grodzisko w miejscowości Sambory, powiat Łomża*, *Wiadomości Arch.*, t. XXIII, 1956, z. 4, p. 362-364.

⁵⁰ Są to grodziska oznaczone na obszarze II-K, w Małym Płocku (nr 22), Pieńkach-Grodzisku (23), Starej Łomży (25), Wiźnie (27), Rusi-Samborach (28); *Mapa grodzisk w Polsce*, W. Antoniewicz, Z. Watołowska (eds), Wrocław 1964, p. 55 oraz mapa.

⁵¹ J. WIŚNIEWSKI, *Łomża*, [in:] *Słownik Starożytności Słowiańskich*. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku XII w. (dalej cyt. SSS), t. III, cz. 1, L-M, W. Kowalenko, G. Labuda, Z. Stieber (eds), Wrocław 1967, p. 125-126; A. WĘDZKI, *Sambory*, [in:] SSS, t. V, S-Ś, G. Labuda, Z. Stieber (eds), Wrocław 1975, p. 39; idem, *Wizna*, [in:] SSS, t. VI, cz. 2, V-W, G. Labuda, Z. Stieber (eds), Wrocław 1977, p. 509-510; idem, *Mały Płock*, [in:] SSS, t. VIII, suplement A-Ż, A. Gąsiorowski, G. Labuda, A. Wędzki (eds), Wrocław 1996, p. 429; ibidem, *Pieńki Okopne*, p. 508.

⁵² E. TWAROWSKA, *Łomża ma ponad 1000 lat*, „Ziemia

Łomżyńska”, nr 1, 1985, p. 24-25; T.R. ŻUROWSKI, *Adam Chętnik – inicjator badań archeologiczno-historycznych*, [in:] M. Drozd-Piasecka (ed.), *Adam Chętnik a współczesne badania kultury wsi kurpiowskiej*. Materiały z sesji Kurpiowskiej Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego, Łomża-Marianowo-Nowogród, 21-23 września 1984, Warszawa 1988, p. 259.

⁵³ C. BRODZICKI, *Początki osadnictwa Wizny...*, p. 30.

⁵⁴ *Wizna, pow. Łomża*, „Informator Archeologiczny (dalej cyt. I.A.)”, *Badania rok 1967*, Warszawa 1968, p. 380-382; *Wizna, pow. Łomża, woj. białostockie*, „I.A. Badania rok 1968”, Warszawa 1969, p. 316-318; *Wizna, pow. Łomża*, „I.A. Badania rok 1969”, Warszawa 1970, p. 340-341; *Wizna, pow. Łomża*, „I.A. Badania 1970”, Warszawa 1971, p. 219; *Wizna, pow. Łomża*, „I. A. Badania rok 1971”, Warszawa 1972, p. 281; K. JANI-SZOWSKI, *Na północnych rubieżach Mazowsza*, „Z Otcłani Wieków”, R. XXXV, 1969, z. 3, p. 215-219; idem, *Prace wykopaliskowe w Wiźnie, pow. Łomża*, „Biuletyn Informacyjny PKZ”, nr 19, 1970, p. 155-160.

⁵⁵ *Pieńki-Grodzisko, gm. Jedwabne, woj. łomżyńskie*, „I.A. Badania rok 1979”, Warszawa 1980, p. 179; W. PELA, Z. SKROK, *Wykopaliska na rubieżach Mazowsza*, „Ziemia Łomżyńska”, nr 3, 1987, p. 119-124.

⁵⁶ Grodzisko badane było w 1978 r. oraz w latach 1980-1981 (informacje ustalono na podstawie metryczek, zachowanych przy inwentarzach w magazynie Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, dalej cyt. IA UW). Sprawozdania z lat 1980-1981 nigdy nie zostały złożone w archiwach SOZ w Łomży i IA UW, natomiast publikowane w „Informatorze Archeologicznym” dotyczyły tylko badań cmentarzyska i osady przygrodowej; cf. E. TWAROWSKA, *Mały Płock – legendy i archeologia*, „Ziemia Łomżyńska”, 1986, nr 2, p. 82.

⁵⁷ *Stara Łomża, gm. Łomża. Stanowisko 1 – „Góra Królowej Bony”*, „I.A. Badania rok 1982”, Warszawa 1983, p. 225-226; *Stara Łomża, gm. Łomża, woj. łomżyńskie. Stan. 1 – „Góra Królowej Bony”. Stan. 2 – relikty kościoła i cmentarzysko „św. Wawrzyniec”*, „I. A. Badania rok 1983”, Warszawa 1984, p. 213-214; *Stara Łomża, gm. Łomża, woj. łomżyńskie – grodzisko „Góra Królowej Bony”. Stanowisko 1*, „I.A. Badania rok 1984”, Warszawa 1985, p. 143-144; E. TWAROWSKA, *Łomża ma ponad 1000 lat*, „Ziemia Łomżyńska”, nr 1, 1985, p. 23-37.

L. Kaczmarek i E. Marczak w Rusi-Samborach w 1984 roku⁵⁸; E. Marczak i L. Kaczmarek w Truszkach-Zalesiu, w roku 1984 oraz E. Marczak w 1985⁵⁹. Na tym ostatnim obiekcie E. Marczak wznowiła badania w latach 2001-2002⁶⁰.

W roku 1982 ukazała się praca M. Miśkiewicz podsumowująca badania archeologiczne na Mazowszu Północnym z okresu wczesnego średniowiecza. Autorka w formie katalogowej wspominała grodziska w Małym Płocku, Rusi-Samborach i Wiźnie, pomijając jednak umocnienia w Pieńkach-Grodzisku, Truszkach-Zalesiu i Stawiskach⁶¹.

Wizna

Na cyplu prawego, wysokiego brzegu Narwi, 4 km za ujściem do niej Biebrzy znajduje się grodzisko w Wiźnie, gm. loco, stan. 1 (AZP 36-79/1). Na zachodzie i południu obszar jest zabagniony, a jego środkiem przepływa bezimienny strumień uchodzący do Narwi. Zachowane grodzisko ma kształt owalu, zwężonego w północnej części, o wymiarach około 75-110 m i powierzchni 0,65 ha⁶². Całość założenia opada ku zachodowi⁶³. W części, zachodniej i wschodniej nasyp wału został znacznie zniwelowany, przez co jest równy z majdanem. W północnej części, od strony majdanu, nasyp wału osiąga 4 m wysokości, w południowej 3 m. Stoki cypla, na którym zbudowano gród zostały dodatkowo ustromione⁶⁴, przez co wraz z nasypem wznosi się ono nad otaczającą okolicę ponad 15 m od południa i wschodu, 12 m od północy i 9 m od zachodu. Wejście do grodu prowadziło

najpewniej od północy. W tej części w podmokłym terenie, zlokalizowana została grobla. Nasyp wału w części południowej zbudowany został z gliny, ziemi, drewna i kamieni⁶⁵. W jego północnej części zastosowano drewnianą konstrukcję przekładkową, wypełnioną gliną i iłem, a w części zachodniej piaskiem rzeczonym. Nasyp wału przykryty był płaszczem kamiennym i wzmocniony ostrokołem⁶⁶. Stwierdzono kilka faz odbudowy wału⁶⁷, przy czym nie podano, z którą fazą należy łączyć opis poszczególnych części nasypu. Na majdanie wczesnośredniowieczne nawarstwienia zostały zniszczone przez późniejsze, więc nie sposób odtworzyć pierwotnej jego zabudowy⁶⁸. Autor badań powstanie grodu datował na XII w. Następnie jego zdaniem w tym miejscu istniał od XIV w. do XVIII w. średniowieczny i nowożytny zamek⁶⁹.

Na północ i północny-wschód od grodziska w Wiźnie, na obszarze obecnego cmentarza oraz na zamieszkałej części miejscowości zlokalizowane zostały dwie osady przygodowe, pierwsza (stan. 2) o powierzchni dochodzącej do 15 ha i druga (stan. 3) o powierzchni 5 ha. Osady do dziś nie zostały przebadane wykopaliskowo. Na północnej osadzie (stan. 2) prowadzone były jedynie odwierty⁷⁰. Obie datowane są ogólnie na wczesne średniowiecze⁷¹.

Ruś-Sambory

Przy ujściu Biebrzy do Narwi, w odległości około 4 km na północ od Wizny, między miejscowościami Ruś i Sambory, gm. Wizna⁷², znajduje się grodzisko *Okop* (stan. 1, AZP 36-79/11). Obiekt położony jest na

⁵⁸ L. KACZMAREK, *Ruś, gm. Wizna, woj. łomżyńskie. Stanowisko 1 „Okop”*, „I.A. Badania rok 1984”, Warszawa 1985, p. 142-143.

⁵⁹ E. MARCZAK, *Truszkach-Zalesie, gm. Kolno, woj. łomżyńskie. Stanowisko 1 – grodzisko*, „I.A. Badania rok 1984”, Warszawa 1985, p. 147; eadem, *Truszkach-Zalesie, gm. Kolno, woj. łomżyńskie. Stanowisko 1 – grodzisko, Stanowisko 2 – „Góra Wieża”*, „I. A. Badania rok 1985”, Warszawa 1986, p. 147-148; eadem, *Tajemnice ziemi łomżyńskiej*, „Ziemia Łomżyńska”, nr 2, 1986, p. 97-106.

⁶⁰ M. BOGUCKI, D. MALARCZYK, E. MARCZAK, *Skarb dirhamów z X wieku z grodziska w Truszkach-Zalesiu, pow. Kolno, woj. podlaskie*, „Wiadomości Numizmatyczne”, R. XLIX, 2005, z. 2 (180), p. 173.

⁶¹ M. MIŚKIEWICZOWA, *Mazowsze Północne we wczesnym średniowieczu*, Płock 1982, p. 186, 191, 197-198.

⁶² A. KAMIŃSKI, *Wizna...*, p. 34.

⁶³ Ibidem, n. 87.

⁶⁴ Zdaniem A. KAMIŃSKIEGO, *Wizna na tle pogranicza polsko-rusko-jaćwieskiego*, „Rocznik Białostocki”, t. 1, 1961, p. 34 oraz K. JANISZOWSKIEGO, *Na północnych rubieżach Mazowsza...*, p. 215, od strony północnej wzgórze grodowe zostało odcięte od reszty skarpy, przekopem szerokości około 40 m

i głębokości 25 m, jednak nie wydaje się to możliwe, gród ewidentnie zbudowano na naturalnym cyplu skarpy narwiańskiej.

⁶⁵ *Wizna, pow. Łomża*, „I.A. Badania 1970”..., p. 219.

⁶⁶ *Wizna, pow. Łomża, woj. białostockie*, „I.A. Badania rok 1968”..., p. 317.

⁶⁷ K. JANISZOWSKI, *Prace wykopaliskowe w Wiźnie...*, p. 156.

⁶⁸ *Wizna, pow. Łomża*, „I.A. Badania rok 1967”..., p. 381.

⁶⁹ *Wizna, pow. Łomża*, „I. A. Badania rok 1971”..., p. 281.

⁷⁰ *Wizna, pow. Łomża*, „I.A. Badania rok 1969”..., p. 340; odwierty prowadzono na terenie „podzamcza”. Autor tak nazywa miejsce położone na północ od grodziska; cf. K. JANISZOWSKI, *Prace wykopaliskowe w Wiźnie...*, p. 156.

⁷¹ Osady (stan. 2/ 2 i stan. 3/3) zlokalizowano podczas badań powierzchniowych prowadzonych przez J. Brzozowskiego i J. Siemaszkę w 1998 r., na obszarze AZP 36-79;teczka obszaru w archiwum OODA w Warszawie.

⁷² Umocnienie leży na terenie należącym do Samborów, jednak znajduje się znacznie bliżej wsi Ruś, której ostatnie północne zabudowania położone są w odległości 150 m. Zabudowania Samborów oddalone są około 500 m na północny zachód od grodziska. A. i J. KAMIŃSCY, op. cit, p. 362. W literaturze grodzisko występuje pod nazwami obu wsi lub pod nazwą połączoną.

południowym krańcu cypla skarpy, na prawym brzegu Biebrzy, przy jej ujściu do Narwi. Na zachodzie od reszty skarpy cypel oddziela głębokie obniżenie terenowe⁷³, od południa płynie wysychający dziś bezimienny strumień, uchodzący w pobliżu do Narwi. Zachowane grodzisko ma kształt owalu, o wymiarach 45 x 75 m i powierzchni 0,26 ha. Cypel skarpy na którym się ono znajduje, został dodatkowo ustromiony. Jego stoki wraz z nasypem wału osiagają dziś wysokość od wschodu, południa i zachodu około 8,5 m, a od północy 2,5 m. W tej części należy spodziewać się wejścia do grodu.

Na środku majdanu znajduje się wyniesienie o wymiarach 25 x 45 m, które w części centralnej osiąga wysokość wału. Majdan od nasypu wału oddziela płytki dookólny rów. W trakcie badań w nasypie nie stwierdzono elementów drewnianych⁷⁴. Niewielka liczba pozyskanych zabytków nie pozwoliła na ścisłe datowanie grodu, które na podstawie kilkudziesięciu fragmentów naczyń glinianych określane jest na XII-XIV w⁷⁵.

Na południe od grodziska zlokalizowano osadę przygodową (Ruś, stan. 1), o powierzchni 1 ha oraz cmentarzysko z grobami w obudowach kamiennych (Ruś, stan. 7), obecnie zaginione. Oba stanowiska datowane są ogólnie na wczesne średniowiecze⁷⁶.

Stara Łomża

Umocnienie w Starej Łomży, gm. Łomża stan. 1, Szur (AZP 37-77/1), jest najlepiej przebadanym stanowiskiem tego obszaru⁷⁷. Położone jest na stoku skarpy lewego brzegu Narwi. Od zachodu stok odcięty jest głębokim wąwozem, schodzącym w kierunku rzeki. Obiekt

składa się z trzech członów, grodu głównego (stan. 1A) oraz dwóch podgrodzia (stan. 1B i 1C). Całość zajmuje powierzchnię około 2 ha.

Gród główny (stan. 1A) należy do typu grodzisk pierścieniowatych, o średnicy około 60 m i powierzchni około 0,28 ha. Znajduje się on w partii północnej założenia i w stosunku do pozostałych jego części położony jest najniżej⁷⁸. Jego wyniesiony majdan otoczony jest rowem o głębokości 1 m i szerokości 1,5 m a całość otacza dookólny nasyp o podstawie szerokiej na 8 m i wysokości około 3-4 m; jednak ze względu na dodatkowe ustromienie stoku od wschodu, zachodu i północy osiąga on wysokość 10-12 m. Od strony południowej najprawdopodobniej znajdowało się wejście do grodu, jednak nie ma po nim śladu⁷⁹. Podczas badań w zachodniej części majdanu grodu głównego odkryto rozsypisko spalonej konstrukcji drewnianej, interpretowanej jako pozostałość wieży⁸⁰. W górnej części nasypu grodu głównego odkryto pozostałości drewnianej konstrukcji przekładkowej, obklepionej gliną, o miąższości około 2,5 m; w dolnej od zewnątrz natrafiono na drewniane pale (umieszczone co 30-50 m), obklepione gliną i przykryte płaszczem kamiennym. Do wału od wewnątrz przylegała zabudowa, a jego podstawa posadowiona była na wcześniejszej warstwie osadniczej⁸¹.

Do grodu głównego od południa przylega podgrodzie I (stan. 1B), o powierzchni około 0,54 ha; w jego obrębie, przy nasypie grodu głównego znajdują się cztery różnej wysokości i długości wały (nr 2, 3-3a, 4, 5) dodatkowo oddzielające gród główny od strony południowej⁸². Nasypy zbudowane były z ziemi i wzmocnione

⁷³ Ibidem.

⁷⁴ Prace prowadzono w północno-wschodniej części grodziska. Wykop o powierzchni 27 m² (3 x 9 m) założono prostopadłe do wału. W trakcie badań poszerzono go w kierunku północnym i wschodnim, cf. L. KACZMAREK, *Ruś, gm. Wizna, woj. łomżyńskie. Stanowisko 1 „Okop”*..., p. 143. Z analizy planu warstwicowego, znajdującego się w archiwum IA UW w Warszawie wynika, że wykop objął nasyp wału i majdan.

⁷⁵ Ibidem.

⁷⁶ Osada przygodowa (Ruś, stan. 1/12) znana jest z badań powierzchniowych AZP. Badania na obszarze 36-79 prowadzili J. Brzozowski i J. Siemaszko w 1998 r., teczka obszaru w archiwum OODA w Warszawie. Cmentarzysko (Ruś, stan. 7/25) rozkopał L. de Fleury w 1892 r. Obecnie nie jest ono zlokalizowane, chronologię ustalił L. RAUHUT, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska z obudową kamienną na Mazowszu i Podlasiu*, MatStar, t. 1, 1971, p. 618.

⁷⁷ Podczas badań T. Żurowskiego, w 1966 r., założono wykop (10 według numeracji E. Twarowskiej) we wschodniej części grodziska, na wale podgrodzia II, natomiast w latach 1982-1985 przecięto grodzisko wykopami (nr 1-9) o przebiegu północ-południe, na odcinku od majdanu drugiego podgrodzia

do majdanu grodu głównego; cf. E. TWAROWSKA, *Łomża ma ponad 1000 lat...*, p. 24, 31, ryc. 3.

⁷⁸ Ibidem, p. 23.

⁷⁹ R. JAKIMOWICZ, *Sprawozdanie z działalności państwowego konserwatora zabytków przedhistorycznych na okręg warszawski za rok 1923*, p. 326, wejście na gród główny lokalizował od wschodu.

⁸⁰ Na pozostałej części majdanu odkryto pozostałości zabudowy (7 śladów po słupach) i 9 obiektów (w większości jamy o bliżej nieokreślonej funkcji, w dwóch wystąpiły paleniska); *Stara Łomża, gm. Łomża. Stanowisko 1 – „Góra Królowej Bony”*, „I.A. Badania rok 1982”..., p. 226; *Stara Łomża, gm. Łomża, woj. łomżyńskie – grodzisko „Góra Królowej Bony”. Stanowisko 1, „I.A. Badania rok 1984”*, p. 143-144.

⁸¹ E. TWAROWSKA, *Łomża ma ponad 1000 lat...*, p. 27.

⁸² Ibidem, p. 25, Autorka podaje 5 nasypów wałów, albowiem za wał 1 uważa nasyp grodu głównego. Nasyp nr 2, znajdował się najbliżej grodu głównego, natomiast nasyp nr 5 bliżej majdanu podgrodzia I. Widoczne są one na zdjęciu lotniczym stanowiska, cf. J. MIAŁDUN, I. MIRKOWSKA, *Grodziska północno-wschodniego Mazowsza na zdjęciach lotniczych*, „Z Otchłani Wieków”, R. 56, 2001, nr 1-2, p. 76.

częstkolem z grubych pali (0,3-0,4 m) umieszczonych co 0,6 m. W ostatnim nasypie (nr 5), graniczącym z majdanem podgrodzia natrafiono na podobnych rozmiarów pale wbite w stok wału. Przestrzeń między nasypami wypełniały suche fosy głębokości około 1 m i szerokości 1,5 m. Pod nasypami natrafiono na ślady starszej osady⁸³. Nasyp wału podgrodzia I w części południowej (część nasypu oddzielającą wnętrza podgrodzia) zachował się do 2,2 m wysokości i 8 m szerokości, (zbudowany został w konstrukcji przekładkowej, spojonej gliną) i był ustromiony od strony podgrodzia II⁸⁴. Na majdanie odkryto pozostałości 6 obiektów (3 jamy i 3 paleniska)⁸⁵.

Od południa do podgrodzia I przylega podgrodzie II (stan. 1C), o regularnym czworobocznym kształcie. Jego powierzchnia wynosi około 1 ha. Nasyp wału otaczający podgrodzie II zachował się do wysokości 5 m od strony majdanu oraz 7 m od strony zewnętrznej. W południowo-wschodniej jego części, zlokalizowano wjazd, obudowany drewnianymi słupami i poziomo ustawionymi balami (szerokości 2,8-3,0 m i długości około 6 m). Odsłonięte konstrukcje były spalone. Przejście wymoszczone kamieniami. Na pozostałej części podgrodzia II odsłonięto ślad zabudowy mieszkalnej (część półziemianki) oraz 7 obiektów, układających się w regularnych rzędach na osi południowy zachód i północny wschód, najprawdopodobniej również stanowiących pozostałość po obiektach mieszkalnych⁸⁶.

Na podstawie wyników badań na stan. 1 w Starej Łomży E. Twarowska wydzieliła trzy fazy chronologiczne zasiedlenia stanowiska⁸⁷. Pierwsza związana była z osadą funkcjonującą od końca IX w. do początku XI w.⁸⁸ Druga faza to gród cyfłowy (między zachodnim wąwozem

a rzeką, z 4 wałami od strony południowej), funkcjonujący od początku XI w. do początku XII w.; nie wyodrębniono warstwy osadniczej związanej z funkcjonowaniem pierwszego grodu – zapewne uległa niwelacji podczas przebudowy grodu⁸⁹. Trzecia faza to gród trzydzielny, związany z wyniesionym na grodzie głównym majdanem z wieżą, fosą wewnętrzną grodu oraz dwoma obwarowanymi podgrodziami, datowana od 2 połowy XII do końca XIII w., kiedy gród uległ spaleniu⁹⁰.

Oprócz grodziska, w skład zespołu osadniczego w Starej Łomży, wchodziła osada przygrodzowa (stan. 2), o powierzchni 1 ha, położona na skarpie narwiańskiej, 250 m na południowy zachód od grodziska, w miejscu zwanym Górą Św. Wawrzyńca. Chronologię osady określono na XI-XII w.⁹¹ W pobliżu grodziska zlokalizowane są jeszcze dwie osady: pierwsza u podnóża grodziska, druga na sąsiednim cyfłu wysoczyzny⁹².

Mały Płock

Na lewym brzegu Czetny, prawego dopływu Narwi, znajduje się grodzisko w Małym Płocku, gm. *loca*, stan. 1 Szwedzki Okop (AZP 34-75/1). Obiekt należy do typu grodzisk pierścieniowatych, o średnicy całkowitej około 100 m i powierzchni około 0,78 ha. Szerokość podstawy nasypu wału osiąga 25 m a wysokość 10 m od zewnątrz i 5 m od strony majdanu⁹³.

Wewnątrz grodziska znajduje się stożkowato wyniesiony majdan, otoczony z trzech stron głębokim do 3 m rowem. Od wschodu jest on połączony z nasypem rodzajem grobli. Od tej strony znajdowało się wejście do grodu⁹⁴. W nasypie wału znajduje się wyraźne obniżenie. Podczas badań na majdanie, we wschodniej części, odkryto

⁸³ Stara Łomża, gm. Łomża, woj. łomżyńskie – grodzisko „Góra Królowej Bony”. Stanowisko 1, „I.A. Badania rok 1984”, p. 144.

⁸⁴ E. TWAROWSKA, *Łomża ma ponad 1000 lat...*, p. 27.

⁸⁵ Stara Łomża, gm. Łomża. Stanowisko 1 – „Góra Królowej Bony”, „I.A. Badania rok 1982”, Warszawa 1983, p. 226.

⁸⁶ E. TWAROWSKA, *Łomża ma ponad 1000 lat...*, p. 24; Stara Łomża, gm. Łomża. Stanowisko 1 – „Góra Królowej Bony”, „I.A. Badania rok 1982”, p. 226.

⁸⁷ E. TWAROWSKA, *Łomża ma ponad 1000 lat...*, p. 24-27.

⁸⁸ Ślady osady odkryto pod nasypami oddzielającymi gród od podgrodzia I oraz w rowie między majdanem a nasypem wału grodu (stan. 1A). W nasypie nr 2, znaleziona została srebrna zawieszka brakteatowa, datowana na początek XI w. Zalegała ona na głębokości 30 cm od kulminacji nasypu, w warstwie brunatnego, zglinionego piasku, wybranego przy kopaniu fosy i zmieszanego ze zniszczoną warstwą kulturową, pochodzącą z osady; *ibidem*, p. 25.

⁸⁹ E. TWAROWSKA, *Łomża ma ponad 1000 lat...*, p. 26.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 26.

⁹¹ Badania wykopaliskowe prowadzone były w latach 1983-

1984 przez M. Rębkowskiego i J. Wysockiego oraz A. Smolińskiego w 2000 i 2003 r. W ich trakcie zlokalizowano trzy ziemianki. Pozostała część osady była mocno zniszczona przez późniejsze nawarstwienia, związane z kościołem i cmentarzem istniejącym tu w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych; Stara Łomża, gm. Łomża, woj. łomżyńskie. Stanowisko 2 „Góra św. Wawrzyńca”, „I.A. Badania rok 1984”, Warszawa 1985, p. 144; E. TWAROWSKA, *Łomża ma ponad 1000 lat...*, p. 28; A. SMOLIŃSKI, *Szkielety na wzgórzu...*, p. 144-145; Archeolodzy odkryli dom z XI wieku. *Ziemiańska św. Wawrzyńca*, „Kontakty”, nr 36 (1035), 3 września 2000, p. 14. Ostatnio A. SMOLIŃSKI, *Ze wzgórza św. Wawrzyńca*, Łomża 2004, p. 16-19, 23-24, stwierdził obecność na wzgórzu św. Wawrzyńca kamiennej rotundy z absydą od strony wschodniej – jednak brak dokumentacji i datujących materiałów archeologicznych oraz opinie ekspertów nie pozwalają na uwiarygodnienie tej informacji.

⁹² E. TWAROWSKA, *Łomża ma ponad 1000 lat...*, p. 23.

⁹³ *Eadem*, *Mały Płock – legendy i archeologia...*, p. 82 oraz analiza planu warstwicowego w archiwum IAUW.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 82; zdaniem Autorki drugie wejście do grodu znajdowało się od zachodu – brak jest jednak na to uzasadnienia.

rozsypano spalonej konstrukcji drewnianej wieży? (3,5 x 5 m) z paleniskiem kamiennym. Cała przebadana powierzchnia majdanu moszczona była kamieniami⁹⁵. Na podstawie pozyskanego materiału ustalono, że gród powstał w połowie XII w. na wcześniejszej osadzie, ponieważ pod warstwą związaną z wieżą, wewnątrz majdanu, natrafiono na wcześniejsze nawarstwienia. Gród funkcjonował do XIII w.⁹⁶

W skład zespołu osadniczego w Małym Płocku wchodziły osada przygodowa i cmentarzysko. Osada (stan. 2) o powierzchni 14 ha otaczała gród od strony południowej i wschodniej; w części południowo-zachodniej osadę zniszczyło późniejsze cmentarzysko⁹⁷. Jej chronologię ustalono na X-XIII w.⁹⁸

Cmentarzysko (stan. 3) dwufazowe: wczesnośredniowieczne, z grobami w obudowach kamiennych oraz nowożytny, o powierzchni 18 arów, zlokalizowane zostało na południowy-wschód od grodziska⁹⁹. Nekropola powstała na wcześniejszej osadzie. Autorka nie sprecyzowała, kiedy to miało miejsce, ale schyłek funkcjonowania pierwszej fazy określiła na XIII w.¹⁰⁰

Stawiski

Na lewym brzegu Strugi (dawniej Złotegostoku), lewego dopływu Dzierzbi, będącej lewym dopływem

Skrody, znajduje się grodzisko w Stawiskach, gm. loco, stan. 1 Okop (AZP 32-77/11). Obiekt należy do typu pierścieniowatych, o średnicy całkowitej około 45-50 m i średnicy majdanu około 26 m, z nasypem mierzonym od podstawy o szerokości 10 m oraz wysokości 3 m od zewnątrz i 1,5-2 m od wewnątrz. Majdan od nasypu oddziela dookolny rów głębokości i szerokości 1 m. Po badaniach powierzchniowych stwierdzono, że nasyp wału zbudowany został z ziemi, z elementami drewna i kamieni¹⁰¹. Grodzisko datowane jest ogólnie na wczesne średniowiecze.

Osada przygodowa w Stawiskach (stan. 4), o powierzchni 1 ha, zlokalizowana została na zachód od grodziska. Datowana jest ogólnie na wczesne średniowiecze¹⁰².

Truszk-Zalesie

Wśród podmokłych łąk, na prawym brzegu bezimiennej strugi, lewego dopływu Wincenty, znajduje się grodzisko w Truszkach-Zalesiu, gm. Kolno, stan. 1 Okop (AZP 30-76/5)¹⁰³. Umocnienie należy do typu grodzisk pierścieniowatych, o średnicy około 120-125 m i powierzchni całkowitej około 1,2 ha¹⁰⁴. Zachowany nasyp wału, mierząc od podstawy posiada około 15 m szerokości i 4 m wysokości¹⁰⁵. Wejście usytuowane zostało od

⁹⁵ Ibidem, p. 82; badania na grodzisku objęły tylko majdan. W 1978 r. założono wykop w zachodniej jego części, o wymiarach 2 x 5 m. Wykopy z roku 1980 lub 1981 widoczne są na zdjęciu, p. 83, fot. E. Twarowska. Brak jednak jakiegokolwiek ich dokumentacji, w tym sprawozdań.

⁹⁶ Ibidem, p. 82-83.

⁹⁷ Badania na osadzie przygodowej, pod kierunkiem J. Gąssowskiego, prowadziła E. Twarowska w latach 1978-1979 i 1981 oraz J. Wysocki, pod kierunkiem E. Twarowskiej w 1982 r. (zachodnia część osady – stan. 2A). Odkryto tu ślady zabudowy mieszkalnej i gospodarczej. We wschodniej części osady zabudowa rozmieszczona była w regularnym ulicowym układzie. Zlokalizowano zespoły piecowisk do wypału wapna, służącego jako topnik przy produkcji żelaza, piece dymarskie służące do wysięku żelaza, a także ślady pracowni rzemieślniczych, świadczących o produkcji rogowniczej i kowalskiej; *Mały Płock, woj. łomżyńskie. Stanowisko 2*, „I.A. Badania rok 1979”, Warszawa 1980, p. 167-168, 263-264; E. Twarowska, *Mały Płock, woj. łomżyńskie. Małopłocki Zespół Osadniczy. Stanowisko 2a*, „Badania rok 1982, Warszawa 1983, p. 209-210; eadem, *Mały Płock – legendy i archeologia...*, p. 85-86. Przed 2003 r. na terenie osady, w części na południe od grodziska (stan. 2A) znaleziono denar krzyżowy z połowy XI w., cf. M. BOGUCKI, *Znaleziska monet zarejestrowane w Instytucie Archeologii i Etnologii PAN*, cz. 1, „Wiadomości Numizmatyczne”, R. XLIX, 2005, z. 1, p. 106.

⁹⁸ E. Twarowska, *Mały Płock – legendy i archeologia...*, p. 85.

⁹⁹ Prace na cmentarzysku (stan. 3) prowadziła w 1980 r., E. Twarowska, *Mały Płock – legendy i archeologia...*, p. 81-82, 86; z treści wynika, że dotyczyły one głównie cmentarzyska

powstałego wokół kościoła p.w. św. Trójcy w czasach nowożytnych. Ogółem podczas badań wykopaliskowych odkryto 37 grobów w 3 warstwach, cf. M. MIŚKIEWICZOWA, *Mazowsze Płockie...*, p. 186; z czego jak można się domyślać, że tylko jeden grób pochodził z okresu wczesnego średniowiecza.

¹⁰⁰ E. Twarowska, *Mały Płock – legendy i archeologia...*, p. 86. Na funkcjonowanie cmentarzyska na wcześniejszej osadzie wskazuje spora liczba fragmentów naczyń glinianych, znajdujących w grobach (magazyn IAUW); L. RAUHUT op. cit., p. 619, na podstawie badań powierzchniowych, przeprowadzonych w 1963 r., datował cmentarzysko w Małym Płocku na XII-XIII w.

¹⁰¹ Teren majdanu w czasach nowożytnych zamieniono na cmentarz żydowski. Z tego względu nie prowadzono prac wykopaliskowych, Karta stanowiska w teczce AZP obszaru 32-77 w archiwum OODA w Warszawie; cf. C. BRODZICKI, *Kolno...*, p. 30.

¹⁰² Badania powierzchniowe na obszarze AZP 32-77 prowadziła A. Nowacka w 1987 r. Teczka obszaru w archiwum OODA w Warszawie.

¹⁰³ E. MARCZAK, *Tajemnice ziemi łomżyńskiej...*, p. 98, podaje, że grodzisko opływa Wincenta, jednak analiza map topograficznych wskazuje, że jest to jej lewy dopływ.

¹⁰⁴ Wymiary grodziska: średnica całkowita oraz powierzchnia pochodzą z analizy planu warstwicowego zamieszczonego w artykule, M. BOGUCKI, D. MALARCZYK, E. MARCZAK, op. cit., p. 175, ryc. 2 (oprac. E. Marczak). Jednocześnie autorka podaje powierzchnię grodziska 1,6 ha oraz średnicę wynoszącą około 90 m (p. 173); rozumiem, że chodzi tu o średnicę samego majdanu.

¹⁰⁵ Ibidem, p. 173.

zachodu. Od tej strony, w podmokłym terenie, zlokalizowana została grobla (stan. 8)¹⁰⁶. W wyniku badań ustalono, że nasyp wału zbudowany został z ziemi i drewna w nieokreślonej bliżej konstrukcji, a jego powierzchnię przykryto płaszczem kamiennym. Majdan grodziska był niezabudowany, a obiekty mieszkalne i gospodarcze znajdowały się u podnóża nasypu wału¹⁰⁷.

Do niedawna chronologię grodu określano na XI-XII w.¹⁰⁸ Tymczasem po badaniach dendrochronologicznych okazało się, że został on zbudowany około 926 r.¹⁰⁹ Chronologię początku grodu potwierdza dodatkowo datowanie skarbu, odkrytego w południowej części grodziska: moment jego ukrycia określony jest po 936 r.¹¹⁰ Na tej podstawie Autorka badań zmieniła chronologię założenia obronnego, datując je wstępnie na początek X - połowę XI w.¹¹¹

W pobliżu grodziska w Truszkach-Zalesiu zlokalizowano kilka osad. Na południe od grodziska znajduje się osada (stan. 2) „Góra Wieżowa”, położona na wzniesieniu, o powierzchni około 2 ha, której chronologię, na podstawie badań wykopaliskowych, określono wstępnie na X-XI w.¹¹² Drugą osadę przygodową (stan. 3) „Siedlisko”, zlokalizowano w pobliżu nasypu wału, na północno-zachód od grodziska. Natomiast kolejną (stan. 4) „Nikienki”, 300 m na północno-zachód od grodziska¹¹³.

Do tej pory nie natrafiono na ślady cmentarzy-ska, choć moim zdaniem znaleziska miecza i fragmentu

topora u podnóża „Góry Wieżowej” wskazują, że właśnie tam, w pobliżu osady powinno się ono znajdować¹¹⁴.

Pieńki-Grodzisko

Na prawym brzegu południowej Gręski, prawego dopływu Wisły, znajduje się grodzisko w Pieńkach-Grodzisku, gm. Przytuły, stan. 1 *Okop* (AZP 33-79/24). Obiekt należy do typu grodzisk pierścieniowatych o wymiarach około 100 x 115 m i powierzchni około 0,9 ha. Nasyp wału grodziska zachowany jest fragmentarycznie, został bowiem zniwelowany na dwóch odcinkach, na linii wschód-zachód¹¹⁵. Najlepiej zachowany jest nasyp od strony południowo-wschodniej: szerokość u podstawy wynosi tu 16 m a wysokość 4 m. Nasyp od strony północno-zachodniej został zniwelowany do wysokości 2 m. Wejście do grodu znajdowało się zapewne we wschodniej części wału, w miejscu obecnie zniwelowanym – naprzeciwko osady (stan. 2). Tylko częściowo zachowany jest też majdan grodu, oddzielony od nasypu dookólnym rowem. W części północnej obiektu został on znacznie zniszczony przez współcześnie wykopany rozległy dół, a jego niewielka część (około 30 x 30 m) znajduje się w części południowej¹¹⁶. Tam też w trakcie badań stwierdzono również, że nasyp wału usypany został z ziemi, gliny, kamieni i drewna, o nieokreślonej konstrukcji a jego powierzchnię od strony zewnętrznej wzmocniono płaszczem kamiennym¹¹⁷. Chronologię obiektu ustalono na połowę XI (lub XII)-XIII w.¹¹⁸

¹⁰⁶ E. MARCZAK, *Tajemnice ziemi łomżyńskiej...*, p. 99.

¹⁰⁷ Badania prowadzono w południowej części grodziska (na majdanie) oraz na nasypie wału. Założono 8 wykopów o łącznej powierzchni 243 m². Na majdanie grodziska odkryto ślady dwóch ziemianek. Obie miały dna wyłożone kamieniami. W pierwszej z nich odkryto trzy ślady po słupach, w drugiej obstawione kamieniami palenisko, cf. E. MARCZAK, *Truszk-Zalesie, gm. Kolno, woj. łomżyńskie. Stanowisko 1 – grodzisko*, „I.A. Badania rok 1984”..., p. 147; eadem, *Truszk-Zalesie, gm. Kolno, woj. łomżyńskie. Stanowisko 1 - grodzisko, Stanowisko 2 – „Góra Wieża”, „I. A. Badania rok 1985”...*, p. 147; M. BOGUICKI, D. MALARCZYK, E. MARCZAK, op. cit., p. 174.

¹⁰⁸ E. MARCZAK, *Truszk-Zalesie, gm. Kolno, woj. łomżyńskie. Stanowisko 1 – grodzisko „Okop”. Stanowisko 2 – osada „Góra Wieża”...*, p. 148.

¹⁰⁹ Fragment drewna pochodził z wnętrza nasypu wału, a jego wiek określił T. Wążyński z Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie; cf. E. MARCZAK, *Wstępne wyniki badań wykopaliskowych na stanowisku 2...*, p. 199.

¹¹⁰ Z rozwleczonego podczas prac rolnych skarbu znanych jest 13 dirhemów arabskich, 3 naśladownictwa dirhemów wykonane przez Bułgarów Kamskich z lat 899-936/7 oraz srebrna zausznicza z wisiorkiem kukurydzianym (miotłkowatym). Pięć monet znaleziono podczas badań w nasypie wału grodowego w 2001 r., kolejne 11 monet oraz srebrną ozdobę odkryła osoba prywatna w południowej części grodziska; cf. M. BOGUICKI, D. MALARCZYK, E. MARCZAK, op. cit., p. 173-190.

¹¹¹ Ibidem, p. 175-176.

¹¹² Badania wykopaliskowe na osadzie „Góra Wieżowa” prowadził w 1985 r. J. Wysocki, pod kierunkiem J. Gąssowskiego oraz w 2002 r. E. MARCZAK, *Truszk-Zalesie, gm. Kolno, woj. łomżyńskie. Stanowisko 1 – grodzisko, Stanowisko 2 – „Góra Wieża”, „I. A. Badania rok 1985”*, p. 148; eadem, *Wstępne wyniki badań wykopaliskowych na stanowisku...*, p. 193-200, tabl. 53-58.

¹¹³ M. BOGUICKI, D. MALARCZYK, E. MARCZAK, op. cit., p. 173.

¹¹⁴ Miecz i topór znalazł właściciel pola R. Chrostowski podczas prac rolnych, jeszcze przed badaniami archeologicznymi; cf. E. MARCZAK, *Tajemnice Ziemi Łomżyńskiej...*, p. 100; eadem, *Wstępne wyniki badań...*, p. 193.

¹¹⁵ *Pieńki-Grodzisko, gm. Jedwabne, woj. łomżyńskie*, „I.A. Badania rok 1979”, p. 179.

¹¹⁶ Tamże, na niezniszczonej części majdanu, odkryto półziemiankę oraz kilka palenisk.

¹¹⁷ Na grodzisku założono 3 wykopy badawcze. Wykop 1 (15 x 45 m) założono wzdłuż osi północ – południe od majdanu do podstawy nasypu wału, w jego północnej (wewnętrznej) części. Wykop drugi posadowiony został w części wschodniej grodziska w miejscu stromego ścięcia nasypu wału. Wykop trzeci założony został na nasypie wału, w zachodniej części grodziska, cf. *Pieńki-Grodzisko, gm. Jedwabne, woj. łomżyńskie*, „I.A. Badania rok 1979”, p. 179, W. PELA, Z. SKROK, op. cit., p. 123 oraz plan warstwicowy grodziska i osady z zaznaczonymi wykopami, rys. J. Rembiewska.

¹¹⁸ W. PELA, Z. SKROK, op. cit., p. 123.

Oprócz grodu w skład zespołu osadniczego wchodziły: wspomniana osada przygodowa i cmentarzysko. Osadę przygodową (stan. 2), o powierzchni 1 ha, zlokalizowano na wschód od grodziska. Jej chronologię określono na XI-XIII lub XIII w.¹¹⁹ Cmentarzysko typu mazowieckiego z grobami w obudowach kamiennych, zlokalizowane jest na południe od grodziska i datowane na 2 połowę XII-XIII w.¹²⁰ Pozostałe umocnienia obronne pochodzą z innego okresu i nie zostały zlokalizowane lub wymagają dalszych prac weryfikacyjnych.

Ławsk

Obiekt ten wymieniono w nadaniu księcia Janusza I. W latach 1417-1420 książę nadał Mikołajowi z Miłun, Pawłowi, Gabrielowi, Borucie, Bartłomiejowi i Maciejowi ze Rzwienia z ziemi różańskiej, 40 włók zwanych Ławsk, nad rzeczkami Ławą (prawym dopływem Wissy) i Ciemianką (lewym dopływem Ławy) z obu ich brzegami. Mikołaj z Miłun otrzymał 20 włók w dolnym biegu Ławy a Rzwieńscy 20 włók w górnym biegu tej rzeczki¹²¹. Po tym akcie, około 1420 r., książę wystawił jeszcze inny przywilej Rzwieńskim, ale już bez uwzględnienia Pawła – na 20 włók zwanych Ławsk nad Ławą

i Ciemianką koło Grodziska¹²². Współcześnie podjęto badania, mające na celu lokalizację tego grodu, jednak dotychczas umocnienia nie udało się odnaleźć¹²³. Forma Grodzisko wskazuje na obiekt nie funkcjonujący w momencie nadania. Ze względu na związek nazwy z ciekim wodnym, charakterystyczny dla grodów mazowieckich można przyjąć, że obiekt funkcjonował we wczesnym średniowieczu. Jego przypuszczalne położenie idealnie pasuje do regularnie rozłożonej sieci grodów Wysoczyzny Kolneńskiej.

Grody w Nowogrodzie

Na początku lat dwudziestych XX w. R. Jakimowicz nie znalazł śladów wskazujących na pozostałość grodziska ani w Nowogrodzie, ani w jego okolicy¹²⁴. Tymczasem badania prowadzone przez T. Żurowskiego na terenie Nowogrodu od 1961 r.¹²⁵, ujawniły pozostałości trzech grodzisk. Pierwsze miało znajdować się na wyniosłej skarpie stan. 1, pl. Ziemowita, (dawniej: Koński Rynek) datowane na XII-XIV w.¹²⁶, drugie na wyspie, przy ujściu Pisy do Narwi, stan. 5, „Kępa”, datowane na IX-XII w.¹²⁷ oraz trzecie na granicy Nowogrodu i Jankowa-Młodzianowa stan. 4, „Górki” datowane na XIII-XIV w.¹²⁸

¹¹⁹ Badania na osadzie prowadzone były przez W. Pełę i Z. Skroka w 1978 r. W ich trakcie odkryto cztery półziemianki, *Pieńki-Grodzisko, gm. Jedwabne, woj. łomżyński. Stanowisko 3*, „I.A. Badania rok 1978”, p. 191; W. PELA, Z. SKROK, op. cit., p. 119.

¹²⁰ *Cmentarzysko Glinkowe* rozkopał F. Modzelewski w 1933 r.; cf. J. ANTONIEWICZ, *Zabytki wczesnośredniowieczne odkryte we wsi Pieńki-Grodzisko, pow. Łomża*, „Sprawozdania PMA”, t. 4, 1951, z. 1-2, p. 125-143; chronologię ustalił L. RAUHUT, op. cit., p. 618. Z cmentarzyska pochodzi m.in. bogato zdobiona brązowa misa, zachowana w trzech fragmentach, datowana na XII w.; T. POKLEWSKI, *Misy brązowe z XI, XII i XIII wieku*, *Acta Archaeologica Universitatis Lodzensis*, nr 9, Łódź 1961, p. 95-96.

¹²¹ *Metryka Mazowiecka* (dalej cyt. MK) 317, 75v, kartoteka w Zakładzie Atlasu Historycznego Mazowsza, Instytutu Historii PAN w Warszawie.

¹²² MK 3,64;103.

¹²³ W XIX w. dobrach Ławsk znane było miejsce zwane „Okop”; *Ławsk* [in:] *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. V, F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski (eds), Warszawa 1884, p. 616. Nazwa ta często występuje wśród miejscowej ludności na określenie grodziska. Według informacji księdza E. Polaka z Wąsosz J. WIŚNIEWSKI, *Dzieje osadnictwa...*, p. 25, lokował miejsce tak nazwane w lesie niedaleko Ławskiego Młyna, przy ujściu Ławy do Wissy; Zakwestionowała to E. KOWALCZYK, *Archeologiczne zapiski historyka*, „Z Otchłani Wieków”, R. 55, 1987, nr 1, p. 12-13, przytaczając treść nadania, w którym grodzisko wymienione zostało w nadaniu Ławska dla Rzwieńskich. Natomiast dolny bieg Ławy należał do Mikołaja z Miłun, który w roku 1427

założył Ławsk, Zasięg poszukiwań należało zatem przesunąć na zachód od tej miejscowości. Autorka sugerowała lokalizację grodu na wzniesieniu między rzeczkami Kamiennym Stokiem (górną Ławą) a Ciemianką na Łysej Górze, ewentualnie pobliskiej Wojtkowej Górze. Latem 2001 r., przeprowadzając poszukiwania na opisanych wzgórzach oraz w lesie koło Ławskiego Młyna żadnego obiektu nie zlokalizowałem. Warto zwrócić uwagę na jeszcze jedną możliwość. Otóż w przypadku gdy Rzwieńscy nie osiedlili się tutaj, włóki mogły zostać nadane ponownie. Przed 1435 r. nad górną Ławą powstaje wieś Mały Ławsk, z której z czasem wykształciły się dwie wsi: Mały Ławsk-Szymany i Mały Ławsk-Dańbogi, być może tam należy spodziewać się grodziska. Inna, lecz mniej prawdopodobna lokalizacja grodziska to miejsce zwane przez okoliczną ludność „Kamienny Płot”. Nazwa mogła zostać utworzona np. od nasypu wału pokrytego płaszczem kamiennym. Miejsce to leży na wschód od Ławka, nad Ciemianką.

¹²⁴ R. JAKIMOWICZ, *Sprawozdanie z działalności państwowego konserwatora zabytków prehistorycznych na okręg warszawski za rok 1922...*, p. 201.

¹²⁵ T. R. ŻUROWSKI, *Adam Chętnik – inicjator badań archeologiczno-historycznych...*, p. 251.

¹²⁶ *Nowogród, pow. Łomża. Pl. Ziemowita*, „I. A. Badania rok 1967”, p. 351-352; *Nowogród, pow. Łomża*, „I. A. Badania rok 1969”, p. 238-239; *Nowogród, pow. Łomża*, „I. A. Badania rok 1971”, p. 204-205; *Nowogród, pow. Łomża*, „I. A. Badania rok 1972”, p. 210; T. R. ŻUROWSKI, *Nowogród, pow. Łomża. Stanowisko 1*, Warszawa 1975, p. 187.

¹²⁷ *Nowogród, pow. Łomża*, „I. A. Badania rok 1969”, p. 288-289.

¹²⁸ *Nowogród Łomżyński, pow. Łomża*, „Górki”, „I. A. Badania rok 1967”, p. 349-350.

Grodzisko na placu Ziemowita (stan. 1) w świetle opisu obiektu: ślady fosy z zalegającym w jej wypełnisku materiałem średniowiecznym i nowożytnym (m.in. szklany kielich zwany fletem, w warstwie z XIII w.!) wskazuje, że jest to gród późnośredniowieczny, powstały najwcześniej w XIV w.¹²⁹

Drugi gród stan. 5, „Kępa” położony był zdaniem T. R. Żurowskiego na piaszczystej kępie pokrytej złożem rudy łąkowej w dolinie zalewowej Pisy u jej ujścia do Narwi. Obiekt posadowiony był na trójkątnym cyplu wyniesionym ponad wodę 3-4 m i oddzielonym od reszty ładu półokrągłym rowem w odległości 40 m i otoczony nasypem wału w odległości 90 m (wykonany w konstrukcji z bali dębowych, w technice sumikowo-łatkowej). Między fosą a wałem miała znajdować się osada z XII w.¹³⁰ Taki opis budzi uzasadnione wątpliwości, z uwagi na położenie w dolinie zalewowej, w miejscu szczególnie narażonym na powódzie. Brak śladów nasypu wału grodu oraz oddzielenie od osady fosą, każe wątpić w funkcję odkrytego tu stanowiska. Najprawdopodobniej natrafiono tu jedynie pozostałości osady, położonej na kępie wśród starorzeczy, której ludność być może zajmowała się eksploatacją okolicznej rudy.

Trzeci gród stan. 4, „Górki” znajdował się na wyniosłej skarpie narwiańskiej na granicy Nowogrodu i Jankowa-Młodzianowa. W trakcie badań, zdaniem autora, odsłonięto warstwy z XIII-XIV w.¹³¹ Opis wskazuje, że jest to typowy późnośredniowieczny gród stożkowy. W przypadku dwóch pierwszych grodów (stan. 1 Pl. Ziemowita, stan. 5 „Kępa”), istniejące publikacje z prowadzonych tu wykopalisk są tak enigmatyczne, że nie pozwalają na podanie jakichkolwiek innych danych.

Nowogród jest jednym z najpóźniej poświadczonych grodów mazowieckich, wymienionym po raz

pierwszy w źródłach pisanych w 1355 r.¹³² Sama nazwa również sugeruje późną metrykę. Był to nowy gród w stosunku do starego grodu, np. Łomży¹³³. Gród musiał zostać zbudowany niedługo przed 1355 r. Po ustaleniu w 1343 r. granicy mazowiecko-krzyżackiej, zbudowany zostaje w 1345 r. (lub 1346 r.) przez Krzyżaków zamek w Pisu (Johannisburg), położony w górnym biegu Pisy¹³⁴. Zapewne niedługo po tym wydarzeniu, przy ujściu Pisy do Narwi, powstaje jako jego przeciwwaga gród w Nowogrodzie. W 1363 r. zostaje on zdobyty przez Krzyżaków¹³⁵, wkrótce jednak był odbudowany¹³⁶.

Na zakończenie uwag związanych z Nowogrodem warto jeszcze zauważyć, iż jest możliwe, że we wczesnym średniowieczu Pisa uchodziła do Narwi w zupełnie innym miejscu niż obecnie. Płynąca na południe Pisa nagle, około 4 km przed Nowogrodem, silnie skręca na południowy zachód. W niedalekiej odległości od tego skrzyżowania, w kierunku południowo-wschodnim, znajdują się bagna, ciągnące się aż do miejscowości Chłudnie – położonej w pobliżu ujścia do Narwi rzeki Czetny¹³⁷.

Szablak

Grodzisko w miejscowości Szablak, położonej 4 km na wschód od Nowogrodu, zlokalizowane jest w międzyrzeczu Narwi i Mątwicy. Na podstawie wyników badań T.R. Żurowski datował grodzisko na XIII-XIV w. Z opisu wynika, że jest typowy późnośredniowieczny gród stożkowy¹³⁸.

Czerwone

Grodzisko *Stary Dwór* w miejscowości Czerwone, gm. Kolno położone jest nad rzeczką Młynnik (Czerwonystok). Należy do grodzisk typu pierścieniowego, o wymiarach około 25 x 30, średnicy majdanu

¹²⁹ Cf. *Nowogród, pow. Łomża. Pl. Ziemowita*, „I. A. Badania rok 1967”, p. 351-352; *Nowogród, pow. Łomża*, „I. A. Badania rok 1969”, p. 238-239; *Nowogród, pow. Łomża*, „I. A. Badania rok 1971”, p. 204-205; *Nowogród, pow. Łomża*, „I. A. Badania rok 1972”, p. 210; T. R. ŻUROWSKI, *Nowogród, pow. Łomża, stanowisko 1*, Warszawa 1975, p. 187; idem, *Adam Chętnik – inicjator badań archeologiczno-historycznych...*, p. 252, 254.

¹³⁰ T. R. Żurowski, *Nowogród, pow. Łomża*, „I. A. Badania rok 1969”, p. 288-289; cf. idem, *Adam Chętnik – inicjator badań archeologiczno-historycznych...*, p. 264-265.

¹³¹ Badania w latach 1966-1967 prowadził T. R. Żurowski, *Nowogród Łomżyński, pow. Łomża, „Górki”*, „I. A. Badania rok 1967”, p. 349-350; idem, *Adam Chętnik – inicjator badań archeologiczno-historycznych...*, p. 256-257; Zdaniem L. Pluty prowadzącego tu badania powierzchniowe AZP w 1988 r. obiekt powstał w wyniku naturalnych procesów erozyjnych oraz działalności wojskowej sprzed 1939 r.; teczka obszaru AZP 36-74/11 stan. 4.

¹³² NKDM, II, nr 338, 339.

¹³³ A. WOLFF, *Ziemia łomżyńska w średniowieczu*, wstęp i oprac. E. Kowalczyk, Łomża 1988, p. 29.

¹³⁴ *Die Chronik Wigands von Marburg*, T. Hirsch (ed.) [in:] *Scriptores rerum Prussicarum*, t. II, T. Hirsch, M. Toeppen, E. Strehlke (eds), Leipzig 1864, p. 508.

¹³⁵ *Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum* (dalej cyt. Lites), t. II, I. Zakrzewski (ed.), Poznań 1893, p. 191.

¹³⁶ Kasztelanie w Nowogrodzie wspomina dokument z 1382 r., L, nr CIV.

¹³⁷ Na zmianę dolnego biegu Pisy, w nieokreślonym bliżej czasie, wskazują badania geomorfologiczne: A. MUSIAŁ, *Studium rzeźby glacialnej na Wysoczyźnie Kolneńskiej*, Warszawa 1983, p. 161.

¹³⁸ Badania powierzchniowe w 1969 r. i wykopaliskowe w 1973 prowadził T. R. Żurowski, *Szablak, pow. Łomża*, „I. A. Badania rok 1969”, p. 395-396; *Szablak k/Nowogrodu, pow. Łomża*, „I. A. Badania rok 1973”, p. 222; idem, *Adam Chętnik – inicjator badań archeologiczno-historycznych...*, p. 265-266.

około 17 m, i nasypie wysokości do około 6 m. Od zewnątrz obiekt otacza rów szerokości 5-8 m¹³⁹. Wejście do grodu znajdowało się od południa¹⁴⁰. Badania sondżowe prowadził tu W. Peła w 1979 r. Jego zdaniem grodzisko jest pozostałością dworu z końca XVI-XVII w. Na obiekcie wystąpiły w niewielkiej liczbie w warstwie przemieszanego humusu pierwotnego również fragmenty naczyń z XIII/XIV w.¹⁴¹

Inne grodziska zweryfikowane negatywnie

W literaturze przedmiotu na Wysoczyźnie Kolneńskiej lokalizowano jeszcze kilka innych obiektów uznawanych za grodziska. Miały się one znajdować w: Choj-

nowie, gm. Szczuczyn¹⁴², Grodzisku, gm. Biała Piska (po północnej stronie granicy z 1343 r.)¹⁴³, Skajach, gm. Szczuczyn¹⁴⁴, Kownatach¹⁴⁵ i Krzewie, gm. Piątnica¹⁴⁶, nad Pisą: w Górszczyźnie, między Kozłem a Wincentą i w Gietkach, gm. Kolno¹⁴⁷ oraz Dziewięcinie¹⁴⁸ i w Grajewie¹⁴⁹. W wyniku weryfikacji terenowych obiekty w tych miejscowościach zostały wykreślone z rejestru grodzisk.

Zaplecze osadnicze

Oprócz osad i cmentarzysk wchodzących w skład zespołów osadniczych, na obszarze między Pisą, Biebrzą i Narwią, badaniami objęto stanowiska znacznie od nich oddalone. Prace prowadzono na osadzie w Penzie, gm. Piątnica (stan. 3), położonej nad rzeczką Penzą (Wysoką),

¹³⁹ Grodzisko odkrył w 1951 r. J. ANTONIEWICZ, *Nieznane grodzisko w Czerwonym w powiecie kolneńskim*, „Sprawozdania PMA”, t. IV, 1951, z. 1-2, p. 170. Na podstawie fragmentów naczyń stwierdził on, że był to gród feudała pobudowany u schyłku średniowiecza. J. WIŚNIEWSKI, *Początek i rozwój...*, p. 28, 69, przypuszczał, że obiekt jest pozostałością po dworze książęcym, powstałym w późnym średniowieczu lub w czasach nowożytnych.

¹⁴⁰ J. ANTONIEWICZ, *Nieznane grodzisko w Czerwonym...*, p. 170.

¹⁴¹ *Czerwone, gm. Kolno, woj. łomżyńskie*, „I.A. Badania rok 1979”, p. 246-247. W XVII w. miejscowość wymieniana jest wśród dóbr królewskich, *Lustracje województwa mazowieckiego XVII wieku*, cz. I, 1617-1620, A. Wawrzyńczyk (ed.), Wrocław 1968, p. 257 oraz cz. II, 1660-1661, A. Wawrzyńczyk (ed.), Warszawa 1989, p. 283, 286.

¹⁴² Rzeczka o nazwie Grodziszczka znana była z nadania Chojnowa dla braci Borzyna i Szczepana z Chojnowa, Biernat i Partniewa (pow. przasnyski), z początku XV w. Otrzymali oni 40 włók w górnej części lasu zwanego Lodwigówlas, z obu stron rzeczki Grodziszczki, MK 335,81. Według informacji uzyskanych w terenie przez J. Wiśniewskiego, jest to dopływ Wisły w Szczuczynie, J. WIŚNIEWSKI, *Dzieje osadnictwa...*, p. 75. Chojnowo leży przy cieku uchodzącym do Chojny. W listopadzie 2001 roku przebywałem w okolicy Chojnowa, obiektu nie zlokalizowałem.

¹⁴³ Na prawym brzegu Wincenty znajduje się miejscowość Grodzisko, w jej pobliżu nie zlokalizowano pozostałości po grodzie. Miejscowość pierwotnie nosiła nazwę Okurowo, tak samo jak wieś po drugiej stronie Wincenty. Po raz pierwszy została wymieniona w 1471 r., cf. G. BIAŁUŃSKI, *Przemiany osadnicze okręgu piskiego w latach 1466-1525*, „Znad Pisy”, nr 10, 2001, p. 33-34. Krzyżacy nadając wieś nie odnotowali istnienia takiego obiektu. Przy innych nadaniach skrzętnie rejestrowali pozostałości grodzisk, m.in. w okolicy odnotowali pozostałości po grodach w Kaliszkach i Białej Piskiej, idem, *Przebieg osadnictwa w okręgu piskim do 1466 r.*, „Znad Pisy”, nr 9, 2000, p. 28, 35.

¹⁴⁴ Według informacji z 1935 r., uzyskanej przez A. Kamińskiego od nauczyciela w miejscowości Skaje, gm. Szczuczyn, na najwyższym w okolicy wzgórzu (152 m n.p.m.), zwanym Górą Szwedzką, miało znajdować się grodzisko. Autopsja A. Kamińskiego wyjaśniła, iż wzgórze stanowi naturalną formę geologiczną. A. KAMIŃSKI, *Wizna...*, p. 43; idem, *Materiały do biblio-*

grafii archeologicznej Jaćwieży od I do XIII wieku, MatStar, t. 1, 1956, p. 248. Badania AZP obszaru 28-78, prowadzone przez L. Plutę w 1986 r., nie potwierdziły istnienia grodziska.

¹⁴⁵ W archiwum Służby Ochrony Zabytków w Łomży zachowało się pismo (PTTK-Białystok MB/A/XI/17) J. Antoniczka, Społecznego Opiekuna Zabytków z 1955 r., informujące o grodzisku w miejscowości Kownaty. Grodzisko miało znajdować się na wzgórzu, w odległości 50 m, na lewo od szosy z Łomży do Jedwabnego. Obiekt był słabo zachowany, a w pobliżu miała znajdować się żwirownia. Na podstawie tej wzmianki, J. Gula zarejestrował grodzisko na obszarze AZP 35-78/22, stan. 1. W sierpniu 2001 przebywając w okolicy, obiektu nie zlokalizowałem.

¹⁴⁶ Na *Mapie Grodzisk w Polsce* znajduje się grodzisko w miejscowości Krzewo, gm. Piątnica, *Mapa grodzisk w Polsce*, W. Antoniewicz, Z. Wartogłowska (eds), Wrocław 1964, Krzewo, K-II, nr 26. Podczas badań AZP w 1998 r. w tej miejscowości, na wzniesieniu nad Narwią, stwierdzono istnienie osady. Autor badań przypuszcza, że ze względu na ukształtowanie terenu mogła ona funkcjonować jako gród. Jednak zamieszczony opis (brak nasypu wału) wyklucza taką możliwość. Krzewo, stan. 3, na obszarze AZP 37-78/66 badania prowadził B. Kontny, teczka obszaru w archiwum SOZ w Łomży.

¹⁴⁷ Z literatury znane są także grody nad Pisą w pobliżu ujścia do niej Wincenty, w miejscu zwanym Śmierciowa Góra, gm. Kolno, kolejne w środkowym biegu Pisy w miejscowości Górszczyzna, gm. Kolno i dalej w dolnym biegu rzeki w Gietkach, gm. Kolno, C. BRODZICKI, *Początki osadnictwa Wizny...*, p. 27-28. Obiekty te nie zostały pozytywnie zweryfikowane przez archeologów.

¹⁴⁸ Według lokalnej tradycji koło Dziewięcina, gm. Radziłów, na wysokiej górze nad Wisłą, znajdował się gród. J. WIŚNIEWSKI, *Dzieje osadnictwa...*, p. 20, 25. Wieś dziś już nie istnieje. Znajdowała się na północ od wsi Borawskie Awissa, gm. Radziłów. Badania powierzchniowe obszaru AZP 31-79, prowadzone przez W. Migala i J. Gulę w 1986 r., nie potwierdziły istnienia założenia obronnego. Teczka obszaru w SOZ w Łomży.

¹⁴⁹ Na możliwość istnienia grodu w Grajewie, na terenie dawnego dworu, wskazał J. WIŚNIEWSKI, *Dzieje osadnictwa...*, p. 20; idem, *Badania nad dziejami osadnictwa ziem dawnej Jaćwieży i jej pogranicza – wyniki i propozycje*, „Rocznik Białostocki”, t. 14, 1981, p. 251, jednak było to tylko przypuszczenie autora nie poparte źródłami pisanymi ani badaniami terenowymi.

w pobliżu jej ujścia do Narwi, datowanej na XII-XV w.¹⁵⁰ oraz na osadzie w Górszczyźnie, gm. Kolno (stan. 2), położonej nad Pisą. Ta druga osada identyfikowana jest ze Starym Kolnem, którego pierwotna lokalizacja w świetle miejscowej tradycji znajdowała się nad Pisą¹⁵¹ (Fig. 3).

Pozostałe osadnictwo zarejestrowane zostało podczas badań powierzchniowych. Skupia się ono w prawym dorzeczu Wisły w górnym i środkowym biegu oraz na obu brzegach w dolnym jej biegu. W środkowym biegu Pisy oraz nad jej lewobrzeżnymi dopływami: Wincętą i Skrodą, w ich górnym i środkowym biegu oraz nad Narwią i jej mniejszymi dopływami: Wiżnicą, Jurą, Sienicą, Penzą i Łomżycą¹⁵² (Fig. 4).

¹⁵⁰ Podczas badań prowadzonych przez D. Górny w 1979 r. założono 7 wykopów o łącznej powierzchni 140 m². Odsłonięto kilkanaście obiektów (półziemianki, jamy osadnicze, paleniska i doły posłupowe), *Penza, gm. Piątnica Poduchowna, woj. łomżyńskie. Stanowisko 3, „I. A. Badania rok 1979”*, Warszawa 1980, p. 176-177.

¹⁵¹ *Pomiędzy wsiami Górszczyzną a Wałami nad rzeką Pisą dojrzym górę piaszczystą Starym Kolnem zwaną, dowodem tego są szczątki dawnych budowli murowanych tu znajdujących, tudzież żelastwa, toporki, oskardy*, cf. A. POŁUJAŃSKI, *Wędrówki po gubernji Augustowskiej w celu naukowym odbyte przez Aleksandra Połujańskiego. Członek wielu towarzystw*, Warszawa 1859, p. 87. Podczas badań AZP w 1990 r. na rozległej osadzie o powierzchni 5 ha, znaleziono 42 fragmenty naczyń glinianych. Chronologię określono na okres średniowiecza. Badania prowadzili J. Siemaszko, J. Brzozowski, archiwum OODA w Warszawie,teczka AZP 31-74; Badania wykopaliskowe na osadzie prowadził A. Smoliński w 1999 r., jednak ich wyniki nie zostały opublikowane, C. BRODZICKI, *Kolno...*, p. 28.

¹⁵² Z opisywanego obszaru, pochodzi blisko 500 zarejestrowanych miejsc osadniczych, datowanych na okres wczesnego średniowiecza. Największy zbiór materiału ceramicznego pozyskano na stanowiskach: Łebki Małe, gm. Grabowo, stan. 1, na obszarze 30-77/15, osada o powierzchni 1 ha, z XI-XII w., 51 fragmentów naczyń glinianych. Badania powierzchniowe na obszarze prowadziła E. Marczak w 1985 r.,teczka w archiwum SOZ w Łomży. Osada w Kolnie, gm. loco, stan. 1, na obszarze 32-75/44, o powierzchni 1 ha, z XI-XIII w., 49 fragmentów naczyń glinianych. Badania powierzchniowe na obszarze prowadził G. Stasielowicz w 1998 r.,teczka w archiwum SOZ w Łomży. Osada w Kotówku, gm. Jedwabne, stan. 2, na obszarze 35-78/16, o powierzchni 1 ha, z dużą ilością fragmentów naczyń glinianych. Badania powierzchniowe na obszarze prowadził J. Gula w 1987 r.,teczka w archiwum SOZ w Łomży. Małachowo, gm. Wizna, stan. 1, na obszarze 35-79/13, osada o powierzchni 1 ara, z XI-XII w., 83 fragmenty naczyń glinianych. Badania powierzchniowe na obszarze prowadził S. Roszyk, w 1984 r.,teczka w archiwum SOZ w Łomży. Lutostań, gm. Łomża, stan. 3, na obszarze 38-78/27, osada, X-XII w., 60 fragmentów naczyń glinianych. Badania powierzchniowe na obszarze prowadził G. Stasielowicz w 1999 r. Stanowiska te mają największą wartość naukową i należy przeprowadzić na nich prace wykopaliskowe.

¹⁵³ Badania na cmentarzysku w Jedwabnem, gm. loco, prowadził L. de Fleury w 1892 r. Obecnie nie jest ono zlokalizowane; chronologię ustalił L. RAUHUT, op. cit., p. 616-617.

¹⁵⁴ Cmentarzysko w Rostkach i cmentarzysko w Kotowie-Placu

Z górnego biegu prawych dopływów Narwi, znanych jest kilka cmentarzysk mazowieckich z grobami w obudowach kamiennych. Nad górnym biegiem Wiżnicy znane są cmentarzyska: w Jedwabnem, gm. loco, (koniec XII-XIII w.)¹⁵³, w Kotówku (dawniej Kotowo-Plac i Rostki, gm. Jedwabne – 2 poł. XII w.)¹⁵⁴ oraz w Kokoszkach, gm. Wizna, (XII w.)¹⁵⁵. Natomiast nad górnym biegiem Jury znane było cmentarzysko w Janczewku, gm. Jedwabne (XII-XIII w.)¹⁵⁶ oraz przypuszczalnie nad górną Kubrą w Karwowie-Wszeborach, gm. Przytuły (XII-XIII w.)¹⁵⁷. W pobliżu Czetnej, w lesie między Mściwujami, gm. Mały Płock a zespołem osadniczym w Małym Płocku, znane było jeszcze jedno cmentarzysko datowane ogólnie

jest najprawdopodobniej jednym i tym samym stanowiskiem. W latach pięćdziesiątych XX w. podczas badań J. Jaskanisa miejscowi nazywali to miejsce Rostki. Wieś Rostki Małe widoczna jest jeszcze na mapie K. Perthessa z końca XVIII w.; dziś już nieistniejąca, bezpośrednio graniczyła z Kotowem. Obecnie po badaniach AZP obszaru 35-78, stanowisko zostało zarejestrowane w miejscowości Kotówek, gm. Jedwabne, stan. 1 Żale, Rostki Małe, Łysa Góra. Podobnie sądzili L. RAUHUT, op. cit., p. 618; M. MIŚKIEWICZ, *Mazowsze Płockie...*, p. 184. W Kotówku (Rostkach) badania prowadził L. de Fleury w 1892 r. – znalazł 3 groby. Kolejne 3 groby (jako Kotowo-Plac) odsłonięto w czasie kopania żwiru przed 1955 r., co było podstawą do podjęcia badań ratowniczych, prowadzonych w 1955 r. przez J. Jaskanisa. Kolejne prace na stanowisku prowadzili w 1997 r. J. Skowron i M. Trzciński; ich wyniki nie są znane, cf. J. DEPTUŁA, *Poszukiwania archeologiczne w woj. łomżyńskim w latach 1975-1998*, *Studia Łomżyńskie*, t. X, 1999, p. 236. Chronologię ustalił L. Rauhut, przy czym odkryte na cmentarzysku zdobione szklane paciorki J. Jaskanis skłonny był wstępnie datować na IX-XI w., J. JASKANIS, *Szklane paciorki z miejscowości Kotowo-Plac, powiat Łomża*, *Wiadomości Arch.*, t. XXIII, 1956, p. 212-213; idem, *Kotowo-Plac, „Dawna Kultura”*, 1956, z. 2, p. 144-145.

¹⁵⁵ Badania na cmentarzysku w Kokoszkach prowadził w 1892 r. L. de Fleury, chronologię ustalił L. RAUHUT, op. cit., p. 617.

¹⁵⁶ Badania na cmentarzysku w Janczewku prowadził L. de Fleury w 1892 r., chronologię ustalił L. RAUHUT, op. cit., p. 616. Cmentarzysko w Janczewku uznawane jest za zaginione, jednak analizując współczesną mapę topograficzną obszaru, zlokalizowałem w tej miejscowości niewielki lasek zwany Żalami przy drodze Jedwabne – Łomża; myślę że jest to właśnie miejsce badane przez L. de Fleury.

¹⁵⁷ Badania na cmentarzysku w Karwowie prowadził L. de Fleury w końcu XIX w., chronologię ustalił L. RAUHUT, op. cit., p. 617. Informacja o badaniach L. de Fleury dotyczyła miejscowości Kokwowo, A. SPICYN, *Litovskie drevnosti, „Tauta i žėdis”*, t. III, 1925, p. 158. Miejscowość taka nie występuje na Wysoczyźnie Kolneńskiej, a najbardziej zbliżoną nazwą jest Karwowo. W literaturze podawana jest miejscowość Karwowo, gm. Stawiski, (dawniej gromada Górki-Sypniewo), położona nad rzeczką Mogilną (Mankanem), lewym dopływem Dzierzbi. Nazwa rzeki dodatkowo może wzmocniać lokalizację cmentarzyska w tej miejscowości. Bardziej prawdopodobne jednak, że badania L. de Fleury dotyczyły miejscowości Karwowo-Wszebory, gm. Przytuły, ponieważ prace prowadzone przez niego odbywały się na stanowiskach w południowej części ziemi wiskiej. W Karwowie-Wszeborach zlokalizowano szereg stanowisk wczesnośredniowiecznych, czego nie można powiedzieć o Karwowie nad Mogilną.

na wczesne średniowiecze. Obecnie pozostaje ono nie zlokalizowane¹⁵⁸. Po południowej stronie bagien Wielkiej Bieli, w miejscowości Kossaki Nadbielne, gm. Rutki, w trakcie badań powierzchniowych odkryto jeszcze jedno cmentarzysko z grobami w obudowach kamiennych, datowane ogólnie na wczesne średniowiecze¹⁵⁹ (Fig. 3).

Oprócz wyżej wspomnianych cmentarzysk odnotowano kilka stanowisk o niepewnej konstrukcji lub chronologii. Do tej grupy należą cmentarzyska odkryte przy trasie Prostki – Grajewo:¹⁶⁰ Drozdowo, gm. Piątnica¹⁶¹ oraz Konopki-Białystok, gm. Grabowo¹⁶² (Fig. 3).

Z okolicy Wizny, z miejscowości Góra Strękowa, gm. Zawady, znany jest skarb składający się z monet emitowanych w latach 764-900 i ozdób srebrnych datowanych na początek lub drugą połowę X w.¹⁶³

¹⁵⁸ Cmentarzysko *Szwedzki cmentarz* w literaturze występuje pod nazwą Kąty, jednak opis jego położenia wskazuje, że znajduje się ono w lesie należącym do miejscowości Mściwuje, gm. Mały Płock. Podczas badań powierzchniowych prowadzonych przez R. Jakimowicza w 1922 r. cmentarzyska nie udało się zlokalizować, R. JAKIMOWICZ, *Sprawozdanie z działalności państwowego konserwatora zabytków prehistorycznych na okręg warszawski za rok 1922...*, p. 203; Na podstawie opisu cmentarzyska (Kąty, Szwedzki Cmentarz) chronologię wstępnie określił L. RAUHUT, op. cit., p. 619.

¹⁵⁹ Cmentarzysko w Kossakach Nadbielnych (stan. 1) Żal, Żalnik, gm. Rutki znajduje się na obszarze AZP 38-79/1 badanym w 1999 r. Na stanowisku zarejestrowano kilkanaście obstackamiennych, część z nich porośnięta jest darnią. Datowanie na wczesne średniowiecze określone zostało przez K. Bieńkowską, J. Brzozowskiego i J. Siemaszko. Kartę wykonali J. Brzozowski, A. Ejdulis, J. Siemaszko, teczka AZP 38-79 w archiwum SOZ w Łomży.

¹⁶⁰ Cmentarzysko odkryte zostało podczas poszerzania drogi z Grajewa do Prostek, zlokalizowano 10 grobów, przebadano tylko dwa. Przy jednym ze szkieletów odkryto 16 dirhemów arabskich, zachował się tylko jeden, datowany na lata 906-907, reszta dirhemów zaginęła. Chronologię określiła M. Czapkiewicz-Opozda z Zakładu Orientalistyki Uniwersytetu Łódzkiego, R. KIERSNOWSKI, *O tzw. „luźnych” znaleziskach monet wczesnośredniowiecznych w Polsce*, Wiadomości Arch. t. XXV, z. 3, p. 194; A. GUPIENIEC, *Nieznane znaleziska monet wczesnośredniowiecznych*, [in:] *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna*, nr 3, Łódź 1958, p. 146, 154, tabl. XXIII, ryc. 13; M. HAIŠIG, R. KIERSNOWSKI, J. REYMAN, *Wczesnośredniowieczne skarby srebrne z Małopolski, Śląska, Warmii i Mazur*, Wrocław 1966, nr 33, p. 28.

¹⁶¹ Z cmentarzyska lub jego okolicy pochodzą precyzyjnie wykonana ostroga (długości 60 mm i szerokości 17 mm) oraz szyszak stożkowaty z tuleją, z zachowanym w dolnej części gwintem. Autor opisuje również inne przedmioty z miejscowości znalezione poza cmentarzyskiem, w tym część zabytków odkrytych w urnie, niewątpliwie pochodzących z okresu rzymskiego, A. BU-DZIŃSKI, *Badania archeologiczne na Ziemi Łomżyńskiej*, „Ziemia Łomżyńska”, nr 5, 1993, p. 51-52. Trudno jednoznacznie ocenić czy przedmioty te pochodzą z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska. Szyszak, jak i pozostałe zabytki zaginęły.

Źródła toponomastyczne

Poza Wizną nie znamy nazw wczesnośredniowiecznych grodów Wysoczyzny Kolneńskiej¹⁶⁴. Miejscowości, w których znajdują się ich pozostałości zanotowane zostały dopiero w późnym średniowieczu, dlatego też nazw grodów możemy się jedynie domyslać. Niewiele wnoszą nazwy własne obiektów. W miejscowej tradycji grodziska zostały zapamiętane jako *Okop*. Takie przykłady notujemy w Truskach-Zalesiu, Pieńkach-Grodzisku, Rusi-Samborach, Stawiskach i Małym Płocku (*Szwedzki Okop*)¹⁶⁵. Miejsce tak nazwane znane było również w końcu XIX w. w Ławsku¹⁶⁶. Nazwa ta bezpośrednio łączy się z wyglądem obiektu, okop oznaczał wśród miejscowej ludności miejsce okopane. Grodzisko w Starej Łomży

¹⁶² Konopki-Białystok, gm. Grabowo, stan. 3, na obszarze AZP 31-77/5. A. Nowacka, (autorka badań powierzchniowych), wskazuje na możliwość istnienia cmentarzyska wczesnośredniowiecznego na podstawie znalezisk przepalonych kości; nie ma wzmianki o obstackamiennych. Chronologię na podstawie 15 fragmentów naczyń glinianych ustaliła E. Kawałek, teczka AZP 31-77 w archiwum OODA w Warszawie.

¹⁶³ Góra Strękowa położona jest 5 km na wschód od Wizny, na grądzie między Narwią a Bagnami Wielkiej Bieli. Skarb odnaleziony został w 1984 r. podczas prac rolnych. Znajdował się w naczyniu o objętości około 2 litrów, monety ułożone były w słupki, na nich leżały ozdoby. Nie wiadomo ile monet i ozdób wchodziło w skład skarbu, część z nich zaginęła. Obecnie znane są 33 monety, w tym około 60 % z nich datowanych jest na 2 poł. IX w. Pozostałą część skarbu stanowią dwie półkoliste zausznicze z wisiorami na łańcuszkach, wykonane ze złoczonego srebra, które najprawdopodobniej stanowią import z bizantyńsko-orientalnego kręgu kulturowego oraz cztery łukowate, trójramiennie paciorki wykonane ze złoczonego srebra, pochodzące zapewne z Wołynia lub okolic Kijowa. Chronologię ozdób na 2 poł. X w. określiła S. MAŁACHOWSKA, *Srebrne ozdoby z wczesnośredniowiecznego skarbu z Góry Strękowej, gm. Zawady, woj. łomżyńskiego*, Wiadomości Arch. t. LIII, 1993-1994 (1997), p. 35-45; Inaczej A. BARTCZAK, *Islamic dirhams from the Góra Strękowa hoard*, *Notae Numismatae*, t. III/IV, Kraków 1999, p. 263-290, który skłania się do datowania ozdób na początek X w. Niewykluczone jednak, że skarb ten był znacznie większy, albowiem znany jest depozyt pochodzący z miejscowości, gdzie ze wschodniej Polski, składający się z 502 monet (dirhemy arabskie oraz naśladownictwa dirhemów, wykonane przez Bułgarów Kamskich emisje do 900 r. może 901 r., 1 zauszniczy, 4 paciorków (ozdoby identyczne jak ze skarbu w Górze Strękowej) oraz 2 lunul i 1 paciorka z guzem, cf. M. BOGUCKI, D. MAŁARCZYK, E. MARCZAK, op. cit., p. 186.

¹⁶⁴ PSRL, II, szp. 318.

¹⁶⁵ E. MARCZAK, *Tajemnice ziemi łomżyńskiej...*, p. 97; J. ANTONIEWICZ, *Zabytki wczesnośredniowieczne...*, p. 127; R. JAKIMOWICZ, *Sprawozdanie z działalności państwowego konserwatora zabytków prehistorycznych na okręg warszawski za rok 1922...*, p. 203; J. i A. KAMIŃSCY, op. cit., p. 362.

¹⁶⁶ Ławsk, op. cit., p. 616, nie jest jednak pewne czy miejsce to dotyczyło grodziska.

nosi lokalną nazwę Szur, co odpowiada jego położeniu: nazwa oznacza miejsce krzywe, spadziste¹⁶⁷.

Pewną wskazówką przy określeniu nazw pozostałych grodów, może być analogia do innych części Mazowsza, występuje tam bowiem charakterystyczna zależność nazw wczesnośredniowiecznych grodów i innych obiektów fizjograficznych, znajdujących się w ich pobliżu, szczególnie wodnych. Najczęściej nazwa rzeki przechodziła na cały okoliczny obszar, dając jednocześnie nazwę znajdującym się w pobliżu lasom, wzniesieniom oraz grodomi¹⁶⁸.

Podobną sytuację notujemy na Wysoczyźnie Kolneńskiej¹⁶⁹. W odległości 1 km od grodziska w Truszkach-Zalesiu znajduje się wieś Kumelsk, (dawniej Kumelsko), a okolicę obu miejscowości do dziś porasta las Kumelski¹⁷⁰. Jeśli przyjąć odrzeczność tej nazwy,¹⁷¹ to można założyć, że gród w Truszkach-Zalesiu nosił nazwę Kumelsk (Kumelsko)¹⁷² i leżał nad Kumelą¹⁷³. Nazwę tę zapewne należy łączyć z pruskim kumele oznaczającym kłacz, żrebię¹⁷⁴. Podobną nazwę nosi dziś również wieś nad Kuloną w dorzeczu Wincenty – Kumielski¹⁷⁵.

Nieodnalezione, ale poświadczone źródłowo grodzisko w okolicach Ławska (dawniej Ławsko), położone było najprawdopodobniej nad Ławą. Okolicę nad tą rzeką i Wissą do dziś porasta las Ławski¹⁷⁶. Nazwę rzeki można wiązać ze staropolskim ława oznaczającym kładkę lub pruskim imieniem Ławske¹⁷⁷.

Gród w Pieńkach-Grodzisku być może nosił nazwę Gręsk, bowiem obiekt położony jest nad Gręską¹⁷⁸. Nazwę jej należy łączyć z czasownikiem grzęznąć, zapewne rzeka miała grząskie brzegi¹⁷⁹.

Dzisiejsza miejscowość Mały Płock, poświadczona po raz pierwszy w 1405 r.¹⁸⁰, jeszcze w XVI w. znana była jako Płocko¹⁸¹. Nazwa jest najprawdopodobniej przeniesiona z terenu Starego Mazowsza; ponieważ wieś leży nad Czetną¹⁸² i możliwe, że gród nosił nazwę rzeki¹⁸³.

Obszar u źródeł Dzierzbi nosił nazwę Dzirzbsko (Dzierzbsko)¹⁸⁴; być może należy połączyć tę nazwę z położonym w pobliżu grodziskiem w Stawiskach, choć ten leży nad ciekim, zwanym w XV w. Złotymstokiem¹⁸⁵. Jednak niewykluczone, że wcześniej kilka dopływów w górnym biegu Dzierzbi nosiło jej nazwę¹⁸⁶.

¹⁶⁷ A. BRÜCKNER, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1957, p. 558.

¹⁶⁸ M. RUDNICKI, *Bóstwa lechickie (Jarowit, Dałbóg, Słup, Nyja, Świętowit, Trzyglów)*, „Slavia Occidentalis”, t. V, 1926, p. 406; S. ROSPOND, *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL*, Wrocław 1984, p. 243, 293-294, 360; cf. E. KOWALCZYK, *Dzieje granicy...*, p. 110. Na przykład na Starym Mazowszu: gród w Nasielsku położony był nad Nasielką, Płońsk nad Płonką a Sońsk nad Soną. W okolicy grodu w Nowym Dworze (Nick) położonego przy ujściu Nidy do Wkry (dawnie koryto rzeki), znana była góra Nicko, J. Długosz, ks. I-II, J. Dąbrowski (ed.), Warszawa 1961, p. 163. Na Mazowszu północno-wschodnim tzw. *Inwentarz dóbr biskupich*, MPH, t. V, W. Kętrzyński (ed.), Lwów 1888, p. 423, 434-435, wymienia m.in. grody w Brańsku położony nad Branicą i w Święcku położony nad Brokiem (jednak 3 km w dół rzeki płynie Święcienica), co wskazuje, że gród wziął swą nazwę od najbliższej rzeki uchodzącej do Broku. Grodzisko w Ostrołęce leży przy ujściu bezimiennej strugi do Narwi, na osiedlu miejskim zwanym Łęczysk; jeszcze w XVIII w. była to oddzielna wieś Łęczysko cf. K. de Perthees, *Mappa szczególna województwa mazowieckiego...* Jest więc wielce prawdopodobne, że i w tym przypadku rzeczka nosiła nazwę Łęczna lub Łączna a nazwę wsi należałoby łączyć z nazwą grodu.

¹⁶⁹ E. KOWALCZYK, *O tzw. pruskich...*, p. 115-116.

¹⁷⁰ Ibidem, p. 116.

¹⁷¹ J. WIŚNIEWSKI, (rec.) K. Zierhoffer, *Nazwy miejscowe...*, „Onomastica”, t. 5, 1959, z. 2 (9), p. 518, sądził, że Kumelsk jest nazwą odrzeczną.

¹⁷² E. KOWALCZYK, *O tzw. pruskich...*, p. 116.

¹⁷³ Rzeka o nazwie Kumela (Kumiela) wypływa z Wysoczyzny Elbląskiej i stanowi dopływ Elbląki w Elblągu.

¹⁷⁴ K. ZIERHOFFER, *Nazwy miejscowe północnego Mazowsza*, Wrocław 1957, p. 235.

¹⁷⁵ Zdaniem Z. Babika możliwe jest, że pierwotna nazwa rzeki brzmiała Kumel- i nosiła ją we wczesnym średniowieczu Wincenta, a z czasem określenie to przeszło na jej dopływy, natomiast nazwę Wincenty rekonstruował jako Wię(z)ęta i skłaniał się do uznania jej za mazowiecką, Z. BABIK, *Najstarsza warstwa nazewnictwa na ziemiach polskich w granicach wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny*, Kraków 2001, p. 151-152, 310-311. Innego zdania była E. KOWALCZYK, *Topografia granicy...*, p. 51, n. 126, która przypuszczała, że nazwa Wincenty pochodzi od chrześcijańskiej nazwy osobowej.

¹⁷⁶ J. WIŚNIEWSKI, *Dzieje osadnictwa...*, p. 25, 41.

¹⁷⁷ K. ZIERHOFFER, op. cit., p. 244; E. KOWALCZYK, *Archeologiczne zapiski historyka...*, p. 11.

¹⁷⁸ A. KAMIŃSKI, *Wizna...*, p. 41, n. 96; J. WIŚNIEWSKI, *Dzieje osadnictwa...*, p. 25.

¹⁷⁹ K. ZIERHOFFER, op. cit., p. 187-188.

¹⁸⁰ Lites II, p. 187, 191.

¹⁸¹ W dokumentach z XV i XVI w. wieś występuje jako Ploczko, W. TASZYCKI, *Słowiańskie nazwy miejscowe*, „Prace Komisji Językoznawczej PAU”, nr 29, Kraków 1946, p. 41.

¹⁸² E. KOWALCZYK, *O tzw. pruskich...*, p. 115. Zdaniem K. Pacuskiego przeniesienie nazwy mogło nastąpić za czasów ks. Bolesława II płockiego (panował do 1370 r.), który przez dłuższy czas władał Płockiem i rejonem Małego Płocka, K. PACUSKI, M. PRZYTOCKA, *Z dziejów Małego Płocka*, „Studia Łomżyńskie”, t. XV, 2004, p. 133-134.

¹⁸³ J. WIŚNIEWSKI, *Początek i rozwój...*, p. 28.

¹⁸⁴ Ibidem, p. 38.

¹⁸⁵ MK, 3, 37.

¹⁸⁶ Taki przypadek notujemy w puszczy Dybła, gdzie płynęła rzeczka Dybła, której dwa górne dopływy również zwano Dybła, J. WIŚNIEWSKI, *Dzieje osadnictwa...*, p. 41.

W bezpośrednim sąsiedztwie Wysoczyzny Kolneńskiej, na północ od Grajewa, znajduje się grodzisko w Górczycach położone nad Różanicą, prawy dopływ Łeku, a okolicę w XV w. porastała puszcza Rożeńsko. Najprawdopodobniej i w tym przypadku gród nosił od-
rzeczną nazwę Rożeńsk (Rożeńsko)¹⁸⁷.

Nie zanotowano w źródłach pisanych żadnego elementu topograficznego, mogącego mieć związek z nazwą grodu położonego na gruntach wsi Ruś i Sambory, przez co nie sposób ustalić jego pierwotnej nazwy.

Rekonstrukcja sieci grodowej na Wysoczyźnie Kolneńskiej

Wysoczyzna Kolneńska jest obszarem położonym między dwoma naturalnymi barierami osadniczymi. Na zachodzie oraz północnym-zachodzie granicę rozprzestrzeniania się zwartego osadnictwa stanowiła puszcza, porastająca w prawym dorzeczu środkowej Narwi (obecnie Puszcza Kurpiowska i Puszcza Piska) i sięgająca miejscami na lewy brzeg Pisy. Na wschodzie barierę taką stanowiła szeroka i mocno zabagniona dolina dolnego Łeku i dolnej Biebrzy. Bariery te spowodowały, że obszar Wysoczyzny Kolneńskiej stanowił pomost między osadnictwem słowiańskim (mazowieckim) na południu a bałtyjskim (pruskim, jaćwieskim) na północy¹⁸⁸.

Większe skupiska osadnicze na obszarze Wysoczyzny Kolneńskiej znajdują się w na prawym brzegu dolnej Biebrzy i na prawym brzegu Narwi oraz nad jej prawymi dopływami: Wiźnicą, Jurą (gród w Wiźnie), Penzą i Czetną (gród w Małym Płocku). Na lewym brzegu Narwi w okolicy Łomży (gród w Starej Łomży) oraz nad jej lewymi dopływami: Gacią (Jabłonką) i Łomżycą.

Kolejne leżą w dorzeczu górnej i środkowej Skrody, nad dolnym Mankanem i górną Dzierzbą (między nimi gród w Stawiskach) i nad środkową Łabną. Następne znajdują się w dorzeczu górnej i środkowej Wincenty (gród w Truszkach-Zalesiu) oraz nad środkową Pisą. Znałe są też skupiska osadnicze w dorzeczu środkowej i dolnej Wisy (gęstsze osadnictwo na prawym brzegu i w prawym dorzeczu rzeki, gród w Pieńkach-Grodzisku i zapewne w Ławsku) oraz nad środkowym Łekiem. W większości skupiska te spotykamy niemal wyłącznie na dobrych rolniczo glebach (wytworzonych z glin zwałowych i piasków naglinionych, z utworów pyłowych wodnego pochodzenia oraz madach) w dolinach większych rzek.

Na wszystkich przebadanych stanowiskach Wysoczyzny Kolneńskiej, występują fragmenty naczyń glinianych, wykonane w stylistyce „słowiańskiej” (techniką obtaczania, najczęściej zdobione na brzuscu ornamentem żłobków dookólnych i linii falistych, rzadziej ornamentem stempelkowym)¹⁸⁹. Po badaniach archeologicznych większość grodzisk określona została jako mazowieckie (Stara Łomża, Mały Płock, Wizna, Ruś-Sambory, Pieńki-Grodzisko) wyjątek stanowią Truszki-Zalesie, które określono wstępnie jako obiekt pruski¹⁹⁰.

Jednak z twierdzeniem tym nie mogę się zgodzić, bo znalezione tam fragmenty naczyń glinianych wykazują cechy charakterystyczne dla garncarstwa mazowieckiego¹⁹¹. Na stanowisku nie występują za to zupełnie naczynia wykonane w stylistyce „pruskiej” (grubościenne, ręcznie lepiące naczynia o prawie pionowo ustawionych wylewach, zdobione na największej wydętości brzusca prymitywnie wykonanym ornamentem

¹⁸⁷ E. KOWALCZYK, *O tzw. pruskich...*, p. 115-116; W. DŁUGOŁĘCKI, E. KOWALCZYK, *Nieznane opisy granicy mazowiecko-krzyżackiej*, cz. II..., p. 24.

¹⁸⁸ Cf. J. TYSZKIEWICZ, *Mazowsze północno-wschodnie we wczesnym średniowieczu. Historia pogranicza nad górną Narwią do połowy XIII w.*, Warszawa 1974, p. 163.

¹⁸⁹ Cf. ryciny i zdjęcia fragmentów naczyń glinianych z Wizny, Z. GŁOGER, *Grody piastowskie...*, nr 38, p. 593; Rusi-Samborów, A. i J. KAMINSKY, op. cit., p. 363, ryc. 2; z Małego Płocka, R. JAKIMOWICZ, *Sprawozdanie z działalności państwowego konserwatora zabytków prehistorycznych na okręg warszawski za rok 1922...*, p. 204, ryc. 2a; E. TWAROWSKA, *Mały Płock – legendy i archeologia...*, p. 88, 93; z Truszek-Zalesia, E. MARCZAK, *Tajemnice ziemi łomżyńskiej...*, p. 104-106; eadem, *Wstępne wyniki badań...*, ryc. 6-6a. Fragmenty naczyń glinianych wykonane w stylistyce „słowiańskiej” występują również na położonym w bezpośrednim sąsiedztwie Wysoczyzny Kolneńskiej grodzisku w Górczycach, L. LENARCZYK, *Badania sondażowe na grodzisku w Górczycach, woj., suwalskie, „Rocznik Białostocki”*, t. XVI, 1991, p. 485, ryc. 2, nie jest

jednak pewne czy nie występują tam również fragmenty naczyń wykonane w stylistyce „pruskiej”.

¹⁹⁰ Wcześniej E. Marczak uznała zespół osadniczy w Truszkach-Zalesiu za mazowiecki, ostatnio jednak zmieniła zdanie i określiła go wstępnie jako obiekt pruski, cf. E. MARCZAK, *Wstępne wyniki badań wykopaliskowych na stanowisku 2...*, s. 199.

¹⁹¹ „Ceramika mazowiecka” dość powszechnie występuje również na ziemiach pruskich i jaćwieskich. Taka sytuacja widoczna jest m in. w Galindii i Jaćwieży jednak tam zawsze współwystępuje z ceramiką pruską, cf. W. WRÓBLEWSKI, *Głos w dyskusji*, [in:] *Pogranicze polsko-pruskie...*, p. 178; D. JASKANIS, *Grodzisko w Rajgrodzie...*, p. 119-120; W. WRÓBLEWSKI, T. NOWAKIEWICZ, *Ceramika „pruska” i ceramika „słowiańska” we wczesnośredniowiecznej Galindii...*, p. 168-169; M. ENGEL, *Uwagi na temat jaćwieskiej ceramiki osadowej na przykładzie materiałów z obiektów I i Ia z Konikowa (Rostka)*, [in:] *Ceramika zachodniobałtyjska. Nowe źródła i interpretacje. Materiały z konferencji, Białystok 23-24 września 2002 roku, Białystok 2004*, p. 191-219.

paznokciowym)¹⁹². Za mazowieckim charakterem tutejszego osadnictwa przemawiają również domniemane nazwy grodów Kumelsk (Truszki-Zalesie), Ławsk oraz na północ od omawianego obszaru Rożeńsk (Gorczyce) charakterystyczne dla obszaru Mazowsza.

Niewątpliwie mazowieckie cmentarzyska z grobami w obudowach kamiennych, grupują się w południowej części Wysoczyzny Kolneńskiej, nad mniejszymi dopływami Narwi i dolnej Wisły. O cmentarzyskach położonych dalej na północ brakuje informacji, jednak ze względu na szkieletowy obrządek pogrzebowy również nekropolę odkrytą przy drodze Grajewo – Prostki należy, moim zdaniem, uznać za mazowiecką¹⁹³.

Pośród nazw rzek i jezior występujących w dorzeczu Pisy, takich jak: Skroda, Łabna, domniemana Kumela; dorzeczu Wisły: Ława, Kubra i środkowego Łeku: Grayewo, Rawczysken (obecnie Różanica)¹⁹⁴ przynajmniej część ma pochodzenie bałtyjskie, co wskazuje, że w bliżej nieokreślonym czasie (w starszym okresie wczesnego średniowiecza lub okresie wędrówek ludów) występowało tu osadnictwo bałtyjskie¹⁹⁵.

Nieco dłużej ludność bałtyjska mogła utrzymać się w dorzeczu środkowego Łeku, w okolicach jeziora Grayewo oraz nad rzeczką i jeziorem Rawczysken, na co

wskazywać może polska nazwa ziem południowej Jaćwieży – Połeksze, a więc ludności zamieszkującej wzdłuż Łeku¹⁹⁶. Dopiero później wraz z rozwojem osadnictwa słowiańskiego (mazowieckiego), w kierunku północnym, ludność tego obszaru mogła ulec sławizacji, a nazwa przeszła na resztę ludności południowej Jaćwieży – w połowie XIII w. zamieszkującej w dorzeczu Legi¹⁹⁷.

Jedyną pewną datę dla początków grodów Wysoczyzny Kolneńskiej posiadamy dla obiektu w Truszkach-Zalesiu, którą na podstawie dendrochronologii określono na początek X w.¹⁹⁸ Wiadomo, że w 1145 r. funkcjonował już gród w Wiźnie (po badaniach wykopaliskowych powstanie jego określono na XII w). Powstanie pozostałych grodów badanych wykopaliskowo (Stara Łomża, Mały Płock, Ruś-Sambory, Pieńki-Grodzisko) również odnoszone było do XI lub XII w. Podstawą ich chronologii były fragmenty naczyń glinianych, które, jak wykazały ostatnie badania grodów na Starym Mazowszu (np. Mokrzek, Wola Szydłowska, Słupno) oraz stanowisk w innych rejonach Polski, nie są dobrym wyznacznikiem chronologii. Stanowiska datowane tą metodą na XI-XII w. lub XII-XIII w. mają znacznie starszą metrykę niż dotychczas sądzono i coraz częściej odnoszone są do X w.¹⁹⁹ Warto przypomnieć, że przed badaniami

¹⁹² W. WRÓBLEWSKI, T. NOWAKIEWICZ, op. cit., p. 168. Obecnie na podstawie wyników badań nad fragmentami naczyń glinianych przesunięto bardziej na północ niż dotychczas sądzono zasięg osadnictwa pruskiego w południowej Pomezanii i Sasinii dla IX-XII w., cf. M.F. JAGODZIŃSKI, *Archeologiczne ślady osadnictwa między Wisłą a Pasłęką w wczesnym średniowieczu. Katalog stanowisk*, [in:] Adalbertus – tło kulturowo-geograficzne wyprawy misyjnej św. Wojciecha na pogranicze polsko-pruskie, t. 3. P. Urbańczyk (ed.), Warszawa 1997; W.A. MOSZCZYŃSKI, *Wczesnośredniowieczne szlaki komunikacyjne Starego Mazowsza (X-XI w.)*, [in:] Adalbertus – Wyniki programu badań interdyscyplinarnych, Adalbertus – tło kulturowo-geograficzne..., t. 1, P. Urbańczyk (ed.), Warszawa 1998 s. 257; W. CHUDZIAK, *Ze studiów nad pograniczem słowiańsko-bałtyjskim w wczesnym średniowieczu. Problem przynależności etnokulturowej Pomezanii w IX - XI wieku*, [in:] *Pogranicze polsko-pruskie w czasach św. Wojciecha. Materiały z konferencji, Elbląg 18-19 września 1997 r.*, Elbląg 1999, p. 81-98; A. MARCINIAK-KAJZER, *Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w miejscowości Zajczki, gm. Ostróda w świetle badań ratowniczych przeprowadzonych w 1998 roku*, Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne, t. IV, Łódź 1998, p. 171-187; W.A. MOSZCZYŃSKI, *Rubież słowiańsko-bałtyjska nad Wkrą w VIII-XI wieku na podstawie ceramiki ze stanowisk w Nowym Dworze, Tarczynie i Trzcinie*, [in:] *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie. Materiały z konferencji naukowej, Górzno, 1-2 czerwca 2002 r.*, Brodnica-Włocławek 2003, p. 83-112.

¹⁹³ J. ANTONIEWICZ, (rec.) A. Gupieniec, *Nieznane znaleziska...*, „Rocznik Białostocki”, 1961, t. I, p. 335-336. sugerował że mogło to być cmentarzysko z grobami w obudowach kamiennych.

¹⁹⁴ Zestawienie tych nazw oraz omówienie wcześniejszej literatury,

cf. E. KOWALCZYK, *O tzw. pruskich...*, p. 113; eadem, *Topografia granicy...*, p. 51, 55; eadem, *Dzieje granicy...*, p. 87, 96-98, 100; W. DŁUGOŁĘCKI, E. KOWALCZYK, *Nieznane opisy granicy mazowiecko-krzyżackiej*, cz. II, p. 20, 21-25; oraz Z. BABIK, op. cit., p. 150-151, 225, 311.

¹⁹⁵ Cf. A. KAMIŃSKI, *Wizna...*, p. 10-16; J. WIŚNIEWSKI, *Dzieje osadnictwa...*, p. 24.

¹⁹⁶ J. NALEPA, op. cit., por. J. TYSZKIEWICZ, *Mazowsze północno-uchodnie...*, s. 162.

¹⁹⁷ Zanotowane w latopisie hipackim około połowy XIII w. osady jaćwieskie, dające się pewnie identyfikować jak: Komata - Skomentno, czy Prywiszcza - Prawdziszki znajdują się w lewym dorzeczu Legi. W sprawie lokalizacji osad, por. A. KAMIŃSKI, *Jaćwież – terytorium, ludność, stosunki gospodarcze i społeczne*, Łódź 1953, s. 96-103; J. WIŚNIEWSKI, *Domniemane ślady osad jaćwieskich w puszczech pojaćwieskich*, „Rocznik Białostocki”, t. 1, 1961, s. 228-229, przyp. 26; G. BIAŁUŃSKI, *Studia z dziejów...*, s. 103, przyp. 121; J. POWIERSKI, *Prusowie, Mazowsze...*, t. II, cz. 2, Malbork 2003, s. 483-484.

¹⁹⁸ E. MARCZAK, *Wstępne wyniki badań wykopaliskowych na stanowisku 2...*, s. 199.

¹⁹⁹ F. BIERMANN, M. DULINICZ, *Studnia z Bochenia a problem chronologii starszych faz wczesnego średniowiecza na Mazowszu zachodnim*, „Archeologia Polski”, t. 46, 2001, z. 1-2, s. 104-105; M. DULINICZ, *The first dendrochronological dating of the strongholds in Northern Mazovia*, [in:] P. Urbańczyk (ed.), *Origins of Central Europe*, Warszawa 1997, s. 137-141; idem, *Mazowsze w IX-XIII w.*, [in:] M. Dulinicz (ed.), *Problemy przeszłości Mazowsza i Podlasia, Archeologia Mazowsza i Podlasia. Studia i Materiały*, t. 3, Warszawa, p. 194; M. DULINICZ, T. WAŻNY, *Dendrochronologia o datowaniu mazowieckich grodzisk*, „Rocznik Mazowiecki”, t. XVI, 2004, p. 9-27.

dendrochronologicznymi początki grodu w Truszkach-Zalesiu odnoszone były do XI w.²⁰⁰, a więc gród okazał się starszy o co najmniej 100 lat.

Dlatego też niezbędna wydaje się weryfikacja starszych ustaleń dotycząca chronologii pozostałych grodów Wysoczyzny Kolneńskiej²⁰¹. Na konieczność weryfikacji dotychczasowej chronologii wskazuje moim zdaniem również topografia tutejszego osadnictwa. Rozwój osadnictwa słowiańskiego (mazowieckiego) na tym obszarze postępował niewątpliwie z południa na północ. W świetle obecnej chronologii pierwszy gród wzniesiono w północno-zachodniej części obszaru natomiast osadnictwo w pozostałej części obszaru pozostawałoby bez ochrony przez najbliższe 100-200 lat!

Początki grodu w Wiźnie określono na XII w., odnosząc jednak wrażenie, że przy określeniu początków grodu autor sugerował się źródłami pisanymi. Nie wydaje się, by na obszarze położonym na kresach, oddalonym od centrum państwa czy też stolicy prowincji mazowieckiej – Płocka – przeprawa na skrzyżowaniu dróg lądowych o istotnym znaczeniu komunikacyjnym oraz szlaki wodne zbieżące Biebrzą i Narwią nie były kontrolowane przez gród, szczególnie jeśli opłaty z cła miały trafiać do dalekiego Mogilna²⁰².

Zdaniem E. Twarowskiej pierwszy gród w Starej Łomży powstał na cyplu przez oddzielenie go od reszty terenu ciągiem 5 łukowatych wałów. Następnie zbudowano gród właściwy oraz dobudowano dwa podgrodzia²⁰³. Analiza tekstu oraz spojrzenie na plan warstwicowy i zdjęcie lotnicze stanowiska²⁰⁴ każe zastanowić się nad takim rozwiązaniem. Nie wydaje się możliwe, aby dobudowane w drugiej fazie podgrodzie I oprócz wałów (nr 2-5) zajmujących 2/3 jego powierzchni, objęły tylko niewielką część majdanu (około 1/3 powierzchni). Jest to po prostu nieopłacalne, lepiej byłoby zasypać lub wyrównać wały (nr 2-5) stwarzając dodatkową powierzchnię do

zasiedlenia. Nie bardzo rozumiem też, dlaczego wały (nr 2-5) otoczono nasypem podgrodzia – wystarczyło tylko wzniesić nasyp otaczający majdan podgrodzia i dowiązać go do ostatniego wału (nr 5). Moim zdaniem mogło być zupełnie inaczej: możliwe, że pierwszy gród zbudowano, otaczając nasypem wału obszar między wąwozami²⁰⁵ (teren grodu i podgrodzia I) a następnie dopiero, w drugiej fazie, przebudowano część północną wznosząc stożek, na którym posadowiono wieżę. Całość otoczono fosą wewnętrzną i nasypem wału (w części północnej, wschodniej i zachodniej podnosząc nasyp, a od południa budując od podstaw). Obronność nowego grodu dodatkowo wzmocniono, budując na majdanie dawnego grodu pięć wałów, oddzielających nowy (mniejszy) gród od reszty stoku. Wówczas zapewne dobudowano czworoboczne podgrodzie (podgrodzie II – wg E. Twarowskiej). Ślady osady uchwyconej pod nasypem wałem grodu oraz wałami (nr 2-5) wiązałbym raczej z pierwszym grodem. Wnętrze grodziska – wyniesiony niewielki majdan ze śladami domniemanej wieży, otoczony wewnętrzną fosą przypomina grody stożkowate powstające w Polsce od XIII w.²⁰⁶

Podobne wątpliwości dotyczą obiektu w Małym Płocku. We wnętrzu grodziska również znajduje się niewielki, wyniesiony majdan, otoczony szeroką fosą wewnętrzną. Zdaniem E. Twarowskiej gród powstał na wcześniejszej osadzie, ponieważ pod powierzchnią majdanu natrafiono na wcześniejsze nawarstwienia osadnicze²⁰⁷. Problem w tym, że teren o powierzchni 14 ha na którym powstał gród i osada jest równinny natomiast majdan wznosi się 5-8 m ponad okolicę i 3-5 m ponad dno fosy wewnętrznej, co moim zdaniem wskazuje, że pod powierzchnią majdanu należy raczej spodziewać się śladów wcześniejszej fazy grodu. Niestety brak publikacji z wyników badań powoduje, że moje przypuszczenia są jedynie wstępnymi hipotezami.

²⁰⁰ E. MARCZAK, *Truszkach-Zalesie, gm. Kolno, woj. łomżyńskie. Stanowisko 1 – grodzisko „Okop”. Stanowisko 2 – osada „Góra Wieża”...*, p. 148.

²⁰¹ Wskazywać na to może wstępna analiza fragmentów naczyń glinianych przeprowadzona wspólnie z M. Trzeciekim z IAI AE PAN w Warszawie, pozwalająca określić jeden horyzont czasowy dla dominującej części naczyń z zespołów osadniczych w Truszkach-Zalesiu, Pieńkach-Grodzisku i Małym Płocku, E. MARCZAK, *Tajemnice ziemi łomżyńskiej...*, ryciny p. 104-106; idem, *Wstępne wyniki badań...*, ryc. 6-6a oraz fragmenty naczyń glinianych z Małego Płocka i Pieńek-Grodziska znajdujące się w magazynie IA UW w Warszawie.

²⁰² O grodzie w Wiźnie co najmniej od czasu istnienia komory celnej, cf. A. KAMIŃSKI, *Z badań nad pograniczem polsko-rusko-jaćwieskim w rejonie rzeki Sliny*, *Wiadomości Arch.*, t. XXIII, z. 2, 1953, p. 154; idem, *Wizna...*, p. 21.

²⁰³ E. TWAROWSKA, *Łomża ma 1000 lat...*, p. 26-28.

²⁰⁴ Ibidem, p. 24-27, 31, ryc. 3; J. MIAŁDUN, I. MIRKOWSKA, op. cit., p. 76.

²⁰⁵ To znaczy między wąwozem zachodnim a mniejszym wąwozem, oddzielającym we wschodniej części podgrodzie I od podgrodzia II; oba widoczne są planie, R. JAKIMOWICZ, *Sprawozdanie z działalności państwowego konserwatora zabytków prehistorycznych na okręg warszawski za rok 1923...*, p. 325-327, ryc. 14.

²⁰⁶ L. KAJZER, *Z zagadnień genezy tzw. gródków stożkowatych. (Uwagi na marginesie lektury VI tomu Początków Polski prof. Henryka Łowmiańskiego)*, KHKM, R. 34, 1986, nr 2, p. 339; idem, *Wstęp do archeologii historycznej*, Łódź 1996, p. 129-130.

²⁰⁷ E. TWAROWSKA, *Mały Płock – legendy i archeologia...*, p. 82.

Pewną wskazówką przy określeniu chronologii grodów Wysoczyzny Kolneńskiej może być ich położenie. Przy uwzględnieniu warunków przyrodniczych są one, z wyjątkiem Rusi-Samborów, bardzo regularnie rozmieszczone na obszarze, w niemal liniowym układzie. Wskazuje to na fakt, że powstawały one wraz z rozwojem szlaków zmierzających na północ, w kierunku ziem bałtyckich (Galindii i Jaćwieży).

Obok grodów w Starej Łomży i Małym Płocku przebiegał moim zdaniem we wczesnym średniowieczu szlak z Rusi do Galindii. Szlak ten rozpoczynał się w Drohiczyźnie²⁰⁸, skąd zmierzał do przeprawy na Nurcu pod Gródkiem, a następnie obok grodów w Święcku²⁰⁹ (grodzisko w Święcku-Strumianach X-XIII w.)²¹⁰ i Porytem-Jabłoni (XI-XII w.)²¹¹ docierał do przeprawy pod Starą Łomżą (w pobliżu Łomży oraz Starej Łomży znajduje się jedyne w okolicy zwężenie doliny rzeki). Następnie wzdłuż prawego brzegu Narwi i lewego brzegu Czetny docierał do Małego Płocka, skąd przez przeprawy na Skrodzie (zwężenie doliny rzeki na wschód od Borkowa), Łabnie (zwężenie doliny rzeki w Kolnie) i Pisie (zwężenie doliny pod Kozłem) wchodził na teren puszczy. Przy wszystkich przeprawach przez rzeki Wysoczyzny Kolneńskiej znajdowały się większe skupiska wczesnośredniowiecznego osadnictwa (Fig. 4). Następnie szlak zmierzał przez obszar puszczy wzdłuż Turośli (dopływ Pisy), potem Karwicy (dopływ jeziora Nidzkiego) skąd docierał do Galindii – w rejonie Pojezierza Mrągowskiego²¹². Był to

najkrótszy do przebycia odcinek puszczy między północno-wschodnim Mazowszem a Galindią. Jeśli wziąć pod uwagę, że grody położone w międzyrzeczu Bugu i Narwi – w Święcku, Porytem-Jabłoni i Starej Łomży – wzniesiono w X-XI w., to gród w Małym Płocku, położony w strefie pogranicza nie powinien być od nich młodszy. Wcześniej gród w Święcku (grodzisko Święck-Strumiany) na podstawie fragmentów naczyń, podobnie jak Mały Płock, datowano na XII-XIII w. a dopiero po przeprowadzeniu badań dendrochronologicznych studni grodowej okazało się, że pochodzi ona z X w. i tak też datuje się początki grodu²¹³.

Przez przeprawę pod Starą Łomżą prowadził także szlak ze Starego Mazowsza na Jaćwież – obok grodów w Małym Płocku, Stawiskach i Ławsku do przeprawy na Łeku (w okolicy Prostek i Boguszy)²¹⁴, pozwalającej ominąć od północy zabagnione doliny dolnego Łeku i Biebrzy, skąd można było skierować się na obszar Jaćwieży.

Przeście na obszar Wysoczyzny od południa oprócz wspomnianej przeprawy pod Starą Łomżą możliwe było jeszcze tylko pod Wizną, gdzie po drugiej stronie Narwi, na obszarze bagna narwiańskiego znajduje się nieznacznie wyniesiony grąd, po którym można było dostać się z obszaru Wysoczyzny Wysokomazowieckiej.

Przez przeprawę wiską również można było dotrzeć na Jaćwież szlakiem z Drohiczyzny – obok grodów w Gródku nad Nurcem, Wnorach-Wypychach (XII w.)²¹⁵, a następnie po przeprawieniu się przez Narew pod Wizną

²⁰⁸ Ważny wczesnośredniowieczny ośrodek handlowy nad Bugiem, cf. T. LEWICKI, *Znaczenie handlowe Drohiczyzny nad Bugiem we wczesnym średniowieczu i zagadkowe pomyłki ołowiane znalezione w tej miejscowości*, KHKM, R. IV, nr 2, 1956, p. 289-297; K. MUSIAŃCZAK, *Wczesnośredniowieczny ośrodek handlowy w Drohiczyźnie, pow. Siemiatycze*, Wiadomości Arch., t. XXIV, 1957, z. 4, p. 285-299; eadem, *Drohiczyzna we wczesnym średniowieczu*, MatWczes., t. VI, 1969, p. 7-235. O szlaku z Drohiczyzny na Galindię cf. W. ŁOSIŃSKI, *W sprawie „wschodniej drogi” dopływu monet arabskich do Wielkopolski w X wieku*, [in:] B. Paszkiewicz (ed.), *Moneta Mediaevalis*. Studia numizmatyczne i historyczne ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Suchodolskiemu w 65. rocznicę urodzin, Warszawa 2002, p. 187.

²⁰⁹ Tzw. *Inwentarz dóbr biskupich* z przełomu XII/XIII w. wymienienia w Gródku nad Nurcem i Święcku komory celne, MPH, t. V, p. 424, 437.

²¹⁰ D. JASKANIS, *Archeologiczne ślady najstarszej budowli sakralnej na wschodniomazowieckich peryferiach w Święcku-Strumianach w woj. podlaskim*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”, z. 10, 2004, p. 252.

²¹¹ Grodzisko datowane jest na XI-XII w., badania wykopaliskowe prowadził W. Szymański w 1975 r., K. BUREK, *Starożytność i Archeologia. Z dziejów badań archeologicznych na Białostocczyźnie*, Białystok 1977, p. 165-166, 202.

²¹² W źródłach pisanych droga z Galindii na Ruś przez puszcę wzdłuż Turośli poświadczona jest dopiero w 2 poł. XIV w.,

W. DŁUGOŁĘCKI, E. KOWALCZYK, *Nieznane opisy granicy mazowiecko-krzyżackiej. Cz. I. Granice komornictwa działdowskiego i nidzickiego*, „Kwartalnik Historyczny”, R. CX, 2003, z. 1, p. 41.

²¹³ D. JASKANIS, *Święć – gród kasztelański*, „Z otchłani wieków”, R. XXXIX, nr 4, 1973, p. 261-262; eadem, *Wczesnośredniowieczna studnia na grodzisku w Święcku-Strumianach na wschodnim Mazowszu* [in:] A. Buko (ed.), *Studia z dziejów cywilizacji*. Studia ofiarowane profesorowi Jerzemu Gąssowskiemu w pięćdziesiątą rocznicę pracy naukowej, Warszawa 1998, p. 179; eadem, *Archeologiczne ślady najstarszej budowli...*, p. 252.

²¹⁴ E. KOWALCZYK, *Topografia granicy...*, p. 58; eadem, *Czy istotnie Prusy?*..., p. 168.

²¹⁵ Badania na grodzisku prowadził w 1974 r. W. SZYMAŃSKI, *Komunikat o wynikach sondażowych badań grodzisk w Bielsku Podlaskim i we Wnorach-Wypychach, gm. Kulesze Kościelne*, „Rocznik Białostocki”, t. XIII, 1976, p. 502-505.

²¹⁶ Nieco inaczej przebieg tego szlaku rekonstruował A. KAMIŃSKI, *Jaćwież – terytorium, ludność, stosunki gospodarcze i społeczne*, Łódź 1953, p. 114-115, z Drohiczyzny przez Nur, Święć do Wizny; idem, *Z badań nad pograniczem polsko-rusko-jaćwiejskim w rejonie rzeki Sliny*, Wiadomości Arch., t. XXIII, z. 2, p. 132, z Drohiczyzny przez Gródek nad Nurem, Święć do Wizny; idem, *Wizna...*, p. 39, ryc. 5, z Wizny przez Pieńki-Grodzisko, bród (Kamienny Bród) na Łeku na Rajgród. O odcinku tego szlaku przez Wysoczyznę Kolneńską, E. KOWALCZYK, *Topografia granicy...*, p. 58; eadem, *Czy istotnie Prusy?*..., p. 168.

obok grodów w Rusi-Samborach, Pieńkach-Grodzisku i Ławsku do tej samej przeprawy na Łeku²¹⁶. Odnoga tego szlaku mogła prowadzić od Wizny, obok grodu w Stawiskach do Truszek-Zalesia²¹⁷.

Przez obie przeprawy narwiańskie (pod Wizną i Starą Łomżą) przechodził też ważny szlak zmierzający ze Starego Mazowsza na tereny nadniemeńskie (Ruś Czarną oraz Litwę). Nadanie przez księcia Bolesława Śmiałego dochodów z przeprawy pod Wizną klasztorowi mogileńskiemu około 1065 r. wskazuje moim zdaniem, że z niej pobierano znacznie większe dochody niż z przeprawy „łomżyńskiej”. Wskazuje to jednocześnie, że szlak handlowy wiodący z Drohiczy na Jaćwież przynosił znacznie większe korzyści niż szlaki zmierzające na północ przez przeprawę pod Starą Łomżą.

Niewykluczone, że właśnie dlatego w okolicy Wizny spotykamy dwa większe skupiska cmentarzysk z grobami w obudowach kamiennych – na Wysoczyźnie Kolneńskiej nad Jurą, Wiźnicą i górną Kubrą oraz na Wysoczyźnie Wysokomazowieckiej w dorzeczu górnej Sliny, jak również pojedyncze cmentarzyska tego typu przy grodach leżących bezpośrednio na szlaku Drohiczy – Jaćwież: we Wnorach-Wypychach, Rusi-Samborach i Pieńkach-Grodzisku²¹⁸. Celem osadzenia ludności chowającej swoich zmarłych w grobach z obudową kamienną, w strefie przebiegu tego szlaku mogła być jego ochrona²¹⁹. Nie bez przyczyny o przejście grodu wiskiego (całego okręgu wiskiego) starali się książęta ruscy w 1145 r. Mając go dyspozycji ziemie w dorzeczu środkowej Narwi mogli sprawować kontrolę nad wszystkimi drogami handlowymi prowadzącymi z południa na Jaćwież (co oznaczałoby pełną kontrolę tego plemienia w kontaktach

z krajami chrześcijańskimi)²²⁰. Ze szlakiem tym zapewne należy łączyć również wczesnośredniowieczny skarb z Góry Strękowej oraz depozyt grobowy z okolic Grajewa i Prostek²²¹. Choć skarb z Góry Strękowej i depozyt z Prostek-Grajewa mogły być ukryte nieco później niż wskazują na to daty wybicia monet, np. w XI w.²²², to i tak poświadczają wcześniejszą datację szlaku.

Przybliżona analiza topograficzna nie pomoże w odpowiedzi na pytanie, kiedy poszczególne grody zaczęto wznosić. Być może położony na północy obszaru, X-wieczny gród w Truszkach-Zalesiu wskazuje moment, kiedy teren między puszcza prawostronnych dopływów Narwi a bagnami biebrzańskimi zaczęto umacniać grodami.

Warto też zwrócić uwagę na chronologię cmentarzysk z grobami w obudowach kamiennych. Nekropole tego typu są charakterystyczne dla obszaru wczesnośredniowiecznego Mazowsza oraz środkowego Pobuża. Cmentarzyska położone na Starym Mazowszu L. Rauhut określił jako funkcjonujące od pierwszej połowy XI w. do połowy XII w. natomiast w dorzeczu środkowej Narwi w przybliżeniu na XII-XIII w. Taką samą chronologię określono dla tego typu nekropoli w okolicach Drohiczy i nad górną Narwią²²³. Podstawą ich datowania było przekonanie, że rozwój osadniczy zmierzał na obszar północno-wschodniego Mazowsza oraz w okolice Drohiczy ze Starego Mazowsza. Gdyby przyjąć tę chronologię za wiarygodną uznalibyśmy, że na obszarze Starego Mazowsza cmentarzyska przestawały funkcjonować podczas gdy na środkowym Ponarwiu oraz Pobużu, (w rejonie Drohiczy) dopiero zaczęto je użytkować. Ostatnio T. Kordala przesunął chronologię cmentarzysk na Mazowszu

²¹⁷ Ze szlakiem tym być może należy łączyć skarb 16 monet wybitych w latach 899-936/7 i jednej ozdoby, odkryty na terenie grodziska w Truszkach-Zalesiu, cf. M. BOGUCKI, D. MALARCZYK, E. MARCZAK, op. cit., p. 173-190. Niewykluczone, że szlak ten miał przedłużenie na północ – nad Białą, dopływem jeziora Roś, zarejestrowano jeszcze jedno skupisko stanowisk wczesnośredniowiecznych (obszar AZP 28-76, badania powierzchniowe prowadził J. Korsak, teczka obszaru w archiwum OODA w Warszawie). W XV w. nad Białą odnotowano niezlokalizowane obecnie grodzisko (Burgwale), cf. G. BIAŁUŃSKI, *Przebieg osadnictwa w okręgu piskim...*, p. 28. Potwierdzeniem tego może być lokalizacja grodu w Truszkach-Zalesiu, który wzniesiono we wschodniej części skupiska osadniczego nad Wincentą, w innym przypadku zapewne zbudowano by go gdzieś nad środkową Wincentą. O przedłużeniu tego szlaku w kierunku późniejszego Orzysza, cf. G. BIAŁUŃSKI, *Wizna...*, p. 274.

²¹⁸ L. RAUHUT, op. cit., p. 616-621, 645.

²¹⁹ Odnośnie roli ludności chowającej swoich zmarłych na cmentarzyskach z grobami w obudowach kamiennych w okolicy Grzebska cf., M. DULINICZ, *Czy istniała „Marchia Grzebska”*, [in:] K. Grażawski (ed.), *Pogranicze polsko-pruskie*

i krzyżackie. Materiały z konferencji naukowej Górzno, 1-2 czerwca 2002 r., Włocławek-Brodnica 2003, p. 184; E. KOWALCZYK, *Dzieje granicy...*, p. 123.

²²⁰ A. KAMIŃSKI, *Wizna...*, p. 23-24; G. BIAŁUŃSKI, *Wizna...*, p. 257-258.

²²¹ S. MAŁACHOWSKA, op. cit., p. 42; W. ŁOSIŃSKI, op. cit., p. 187.

²²² Zdaniem E. KOWALCZYK, *Czy istotnie Prusy ?...*, p. 174, n. 65, moment ukrycia skarbu w Górze Strękowej można przesunąć do pierwszej połowy XI w.; W. ŁOSIŃSKI, loc. cit., wskazuje, że depozyt grobowy odkryty na cmentarzysku przy drodze Grajewa – Prostki może mieć późniejszą metrykę.

²²³ L. RAUHUT, op. cit., p. 451; Podobnie cmentarzyska na Starym Mazowszu datowała M. MIŚKIEWICZOWA, op. cit., p. 69-71.

²²⁴ T. KORDALA, *Uwagi o obrzędzie pogrzebowym na Mazowszu północnym w młodszych fazach wczesnego średniowiecza*, [in:] L. Kajzer (ed.), *Archaeologia et Historia. Księga jubileuszowa dedykowana Pani Profesor Romanie Barnycz Gupieńcowej*, Łódź 2000, p. 193-196; idem, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe na północnym Mazowszu*, Łódź 2006, p. 208-215.

Płockim na okres od połowy XI do połowy XII w.²²⁴ Obecnie na podstawie publikacji inwentarzy z cmentarzysk okolic Drohiczyńska oraz z dorzecza górnej Narwi początki ich również odnoszone są do XI w.²²⁵ Należy więc w tym miejscu zastanowić się czy nie podobnie należałoby datować nekropole „typu mazowieckiego” w dorzeczu środkowej Narwi (w tym i na Wysoczyźnie Kolneńskiej).

Struktura administracyjna wczesnośredniowiecznego Mazowsza Starego (XI-XII w.) czytelna jest w dokumencie mogileńskim, choć niewątpliwie nie jest ona pełna. Pod uwagę moim zdaniem należy wziąć również inne grody położone na głównych szlakach komunikacyjnych (np. Mokrzyk w XI w., Proboszczewice w XI w., Płońsk, Sońsk i Nick w XI-XII w.). Podobnie wyróżnić można grody na Mazowszu północno-wschodnim w: Świecku, Broku i Brańsku, funkcjonujące w obrębie prowincji mazowieckiej przed przekazaniem ich w zarząd dóbr biskupich oraz wiele innych nie zanotowanych w źródłach pisanych wczesnego średniowiecza. W przypadku gdyby potwierdziło się domniemanie, że grody Wysoczyzny Kolneńskiej pochodzą z jednego okresu, to przy tak regularnym rozmieszczeniu ich w terenie, z wyjątkiem Rusi-Samborów, mogły one pełnić zarządy terytorialny nad poszczególnymi obszarami. Wizna, Stara Łomża i Mały Płock w dorzeczu Narwi, Stawiski w dorzeczu Skrody, Truszki-Zalesie w dorzeczu Wincenty i może

jeszcze środkowej Pisy oraz Pieńki-Grodzisko i zapewne Ławsk odpowiednio dla dorzecza dolnej i górnej Wisły. Gród w Rusi-Samborach położony blisko (4 km) grodu w Wiźnie, zapewne spełniał rolę pomocniczą, kontrolując szlaki wodne zmierzające Biebrzę i Narwią²²⁶.

Wizna jako naczelny gród tego obszaru mogła również zarządzać całym terytorium w dorzeczu środkowej Narwi (po granicę z Rusią na południowym wschodzie i wschodzie)²²⁷. Potwierdza to informacja z 1145 r. o oddaniu Wizny książętom ruskim. Niezależnie czy Wizna (cały okręg wiski) przeszła we władanie ruskie czy też nie, to i tak zainteresowanie książąt ruskich tym grodem wskazuje, że jej obszar musiał graniczyć z Rusią²²⁸.

Kres funkcjonowania grodów na Wysoczyźnie Kolneńskiej określony został wstępnie dla Truszek-Zalesia na połowę XI w.²²⁹, Starej Łomży, Małego Płocka i Pieńki-Grodziska na XIII w. oraz Rusi-Samborów na XIV w.²³⁰ Jednak jak podkreśliłem wyżej, w większości wypadków datowanie to oparte jest na starszych ustaleniach i musi obecnie ulec weryfikacji.

Najazdy jaćwieskie w XIII w. spowodowały znaczne wyludnienia obszarów północno-wschodniego Mazowsza. Potwierdza to informacja z 1253 r., zanotowana w Kronice Wielkopolskiej, dotycząca ziemi wiskiej²³¹. Niemal zupełne wyludnienie obszaru notowano jeszcze w 1382 r. w momencie zastawu ziemi wiskiej Krzyżakom²³².

²²⁵ Idem, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe z grobami w obudowach kamiennych na północnym Mazowszu i Podlasiu – próba porównania*, „Archaeologia Historica Polona”, t. 15/2, Toruń 2005, p. 53; cf. K. MUSIAŁOWICZ, *Granica mazowiecko-drehowicka na Podlasiu we wczesnym średniowieczu*, *MatWczes*, t. V, 1960, p. 207, p. 222; K. CHILMON, *Katalog zabytków z cmentarzyska wczesnośredniowiecznego w Czarnej Wielkiej, gm. Grodzisk, woj. białostockie* (Z badań Akademii Medycznej w Białymstoku), „Rocznik Białostocki”, t. XV, 1981, p. 211-244; B. ZAWADZKA-ANTOSIK, *Z problematyki pochówków dziecięcych odkrytych na cmentarzysku w Czekanowie, woj. siedleckie*, *Wiadomości Arch.*, t. XLVII, 1984, z. 1, p. 25-50; A. KOPERKIEWICZ, D. KRASNODEBSKI, *Cmentarzysko z okresu wczesnego średniowiecza w Daniłowie Małym, gm. Łapy, woj. podlaskie. Sprawozdanie z prac przeprowadzonych z roku 2001 oraz wstępne podsumowanie wyników badań*, [in:] *Badania archeologiczne w Polsce północno-wschodniej i na zachodniej Białorusi w latach 2000-2001. Materiały z konferencji, Białystok 6-7 grudnia 2001 roku*, p. 271-277.

²²⁶ A. KAMIŃSKI, *Wizna...*, p. 37.

²²⁷ Zdaniem H. Rutkowskiego dopiero w 1345 r. (po śmierci Siemowita II Wiskiego) doszło do podziału rozległej kasztelani wiskiej na połowę północno-wschodnią z Wizną i Goniądzem oraz południowo-zachodnią m.in. z Nowogrodem i Małym Płockiem, K. PACUSKI, *Ziemia gostynińska od XII w. do 1462 r. na tle dziejów Mazowsza płockiego i rawskiego*, [in:] M. Chudzyński (ed.), *Dzieje Gostynina i ziemi gostynińskiej*, Warszawa 1990, p. 115-116, 122; K. PACUSKI, M. PRZYTOCKA, op. cit., p. 134-135, n. 12; Inaczej A. GIEYSZTOR, op. cit., p. 108,

który przypuszczał, że Wizna zarządzała obszarem na prawym brzegu Narwi, natomiast Łomża (Stara Łomża) obszarem na lewym brzegu Narwi.

²²⁸ A. KAMIŃSKI, *Wizna...*, p. 22-23; G. BIAŁUŃSKI, *Wizna...*, p. 258.

²²⁹ M. BOGUCKI, D. MALARCZYK, E. MARCZAK, op. cit., p. 175-176, chronologia grodu została ustalona wstępnie i może jeszcze ulec zmianie. Wcześniej jego upadek odnoszony był do XII w.; E. MARCZAK, *Truszki-Zalesie, gm. Kolno, woj. łomżyńskie. Stanowisko 1 – grodzisko „Okop”. Stanowisko 2 – osada „Góra Wieża”...*, p. 148.

²³⁰ E. TWAROWSKA, *Łomża ma 1000 lat...*, p. 26; tejże, *Mały Płock – legendy i archeologia...*, p. 82-83; W. PELA, Z. SKROK, op. cit., p. 123.

²³¹ L. KACZMAREK, op. cit., p. 143.

²³² KW, k. 101.

²³³ Krzyżacy nie chcąc się zgodzić na zastaw ziemi za 14 000 florenów argumentowali, że kasztelania położona jest na bezludnym pustkowiu i nie można z niej czerpać najmniejszych dochodów, NKDM, cz. III, *Dokumenty z lat 1356-1381*, I. Sułkowska-Kuraś i S. Kuraś (ed.), J. Piętka (indeksy), Warszawa 2000, nr 111. Wystąpił błąd datacji dokumentu z 1370 r. – powinno być 1382 lub 1383 r., cf. A. SUPRUNIUK, *Uzupełnienia i uwagi do Nowego kodeksu dyplomatycznego Mazowsza*, cz. III, *dokumenty z lat 1356-1381*, „Studia Źródłoznawcze”, t. XL, 2002, p. 132-133; K. PACUSKI, *Uzupełnienia i sprostowania do Nowego kodeksu dyplomatycznego Mazowsza*, cz. III, *dokumenty z lat 1356-1381*, „Studia Źródłoznawcze”, t. XL, 2002, p. 178.

Zapewne w XIII w. doszło do upadku większej części osadnictwa a wraz z nim sieci grodowej na Wysoczyźnie Kolneńskiej.

Jedynym grodem funkcjonującym jeszcze w XIV w. była Wizna, co świadczy o przetrwaniu osadnictwa w dolinie Narwi; zapewne w połowie XIV w. zbudowano gród w Nowogrodzie. Ponowna kolonizacja obszaru na lewym brzegu Narwi oraz na Wysoczyźnie Kolneńskiej w końcu XIV w. i w XV w. a wraz z nią powstanie miast: Wizny, Radziłowa, Wąsosz, Nowogrodu, Łomży i Kolna w miejsce dawnych centrów osadniczych, zmieniły znacznie stary układ dróg zastępując go nowym.

Wnioski

Pruskie nazwy terenowe i wodne znajdują się w północnej części obszaru. Jednak brak na Wysoczyźnie Kolneńskiej śladów archeologicznych osadnictwa pruskiego bądź jaćwieskiego w młodszym okresie wczesnego średniowiecza wskazuje, że w momencie budowy grodów zamieszkiwała tu niewątpliwie ludność słowiańska (mazowiecka). Regularne rozmieszczenie grodów na obszarze, z wyjątkiem obiektu w Rusi-Samborach może wskazywać, że funkcjonowały one w jednym czasie?

Moim zdaniem szczególnie dbano o ochronę szlaków prowadzących do poszczególnych plemion bałtyjskich²³⁴. Dlatego też sądzę, że sieć grodowa Wysoczyzny Kolneńskiej ma nieco starszą metrykę niż dotychczas sądzono, tym bardziej że podstawa ich datowania – całkowicie obtaczane fragmenty naczyń glinianych obecnie odnoszone są coraz częściej do X w. Jednak bez ponownej i rzetelnej analizy materiału zabytkowego z poszczególnych stanowisk niewiele można powiedzieć na temat ich chronologii. Wiele przesłanek wskazuje też na to, że we wczesnym średniowieczu nie było grodu

w Nowogrodzie Łomżyńskim, a znany ze źródeł pisanych obiekt należy datować dopiero na połowę XIV w.

Najpilniejszym postulatem badawczym jest obecnie uzyskanie, przy zastosowaniu dendrochronologii, bardziej wiarygodnego datowania grodzisk. Dopiero wtedy będzie można precyzyjniej wypowiedzieć się na temat genezy sieci grodów oraz rzeczywistej struktury osadniczej w różnych okresach wczesnego średniowiecza. W tym celu niezbędne jest przeprowadzenie dalszych badań wykopaliskowych, szczególnie nasypów wałów grodzisk.

Istotną sprawą jest pełne opublikowanie badań z prac wykopaliskowych wszystkich wyżej wymienionych zespołów osadniczych oraz stanowisk od nich oddalonych: na przykład bogato wyposażonego cmentarzyska w Kotówku. Wskazane są też badania wykopaliskowe osad otwartych w Małachowie i Kotówku. Należy jeszcze raz przeprowadzić dokładne badania powierzchniowe nad rzeką Ławą, mające na celu zlokalizowanie grodziska w Ławsku. Jeżeli nawet zostało ono zniszczone, to powinny pozostać w tym rejonie jakieś ślady jego bezpośredniego zaplecza osadniczego (osada przygrodowa, cmentarzysko). Wskazana byłaby również próba zlokalizowania, znanych z badań prowadzonych w XIX w., i do dziś nieodnalezionych cmentarzysk w Mściwujach, Jedwabnem, Rusi i Drozdowie oraz odkrytego podczas prac drogowych w 1957 r. cmentarzyska przy trasie Prostki – Grajewo²³⁵. Wreszcie konieczne jest przeprowadzenie dalszych badań powierzchniowych, jak również ponowna weryfikacja obszarów, z których uzyskano niezadowolające rezultaty.

A wtedy, z całą pewnością, będzie można powiedzieć coś więcej o strukturze wczesnośredniowiecznego osadnictwa na obszarze Wysoczyzny Kolneńskiej.

²³⁴ Dobrym tego przykładem jest skupisko osadnicze z XI-XII w. z grodami w Tańsku-Przedborach a potem Grzebsku, na szlaku z Mazowsza Starego do Galindii.

²³⁵ Podczas badań AZP, ze znanych wcześniej z literatury cmentarzysk, udało się zlokalizować jedynie trzy, w tym jedno przy

wczesnośredniowiecznym grodzie (Pieńki-Grodzisko). Z nekropoli oddalonych od centrów osadniczych, odnaleziono cmentarzyska w Kotówku i Kokoszkach. Oba zlokalizowane zostały na obszarze AZP 35-78, Kotówek, stan. 1, Rostki, Łysa Góra, Kokoszki, stan. 1; badania powierzchniowe prowadził J. Gula w 1987 r. (teczka obszaru w archiwum OODA w Warszawie).

REVISITING 10TH-13TH CENTURY EARTHWORKS IN KOLNO HEIGHTS (NE POLAND).
FROM THE STUDY OF MAZOWSZE – PRUSSIA – YATVING BORDERLAND
(SUMMARY)

Similarly to what recently is being done with increased frequency with respect to different areas of regions Poland the author chose as subject of his study the network of early medieval fortresses (burgs) in NE region of Mazowsze known as Kolno Heights, poorly illuminated as it is by the early written sources and archaeological investigation. The aim was to reconstruct the system of early medieval strongholds in Kolno Heights in relation to the region's settlement pattern and natural environment, and, possibly to determine the territory controlled by each of these focal points of settlement. An attempt was also made to review the ethnic attribution of early medieval burgs in the region of interest.

Kolno Heights is a corner of NE Mazowsze bounded in the south by the Narew, in the east by its tributary the Biebrza and in the west by another of its right-hand tributaries, the Pisa. The author included as relevant to his study the area found south of the Narew, near the town Łomża. The period considered in the study was Early Middle Ages, ie, 10th-13th c.

The only written record from the early medieval period on fortresses in Kolno Heights is on the locality Wizna on the Narew river (mainly, the burg and its administrators – *castellani*) and war campaigns waged against Balt Yatvingians across the border; imaginably the war parties crossed through the Kolno Heights on their way north. In the Mogilno charter (dating from ca. 1146) under yearly date of AD 1065 we find a reference to the ford at Wizna; the first reference to the fortress at Wizna appears under the year date AD 1145. By the 13th c. the lands on the Narew had lost most of its Slav settlement due to Yatvingian raids.

By late 19th and early 20th c. researchers had identified the location of most early medieval burgs in Kolno Heights recorded in documentary sources (Mały Płock, Stara Łomża, Wizna, Ruś-Sambory, Pieńki-Grodzisko and Truszki-Zalesie); only the remains of the establishment at Stawiska was identified as late as ca. 1950. According to written sources there might have been a burg at Ławsko, on the Ława stream; its location fits well into the region's fortress network. Further support comes from the name of this burg, which like in case of many fortresses in Mazowsze takes after the name of the stream on which it stood. The location of the earthwork at Ławsko has not been identified so far. Another burg, located by earlier literature at Nowogród and dated to 9th-11th c., is much more doubtful. Early medieval earthworks were excavated on a wider scale in 1960s, 70s and 80s. The earthwork at Truszki-Zalesie, revisited in 2001-2002, was found to be at least a hundred years

older than assumed previously, its origins pushed back to the 900s. Its decline, formerly placed around 1050, was contradicted by the dating of pottery finds which have many analogies in ceramics from earthworks known to 11th and 12th c. authors.

Similarly it is now necessary to reconsider the earlier (12th c. and later) dating of the remaining earthworks. Pottery finds from Mały Płock and Pieńki-Grodzisko are strikingly similar to ceramics recovered at other burgs known from the written sources, which produced a great number of vessels dated to mid 11th-12th c. The earthwork at Stara Łomża may be slightly later date, as indicated by its predominantly 13th century ceramics. The author was not able to gain access to pottery from other burgs considered in his study.

Analogically as burgs elsewhere in Mazowsze, previously dated to the 11th-12th c., now pushed back to early 10th c., the defensive establishments in Kolno Heights probably originated in the 10th c.

All the fortresses had their satellite open settlements, but only a part of these have come under excavation. Cemeteries were identified only next to the centres at Mały Płock, Pieńki-Grodzisko and Ruś-Sambory.

Most probably apart from the burg at Ruś-Sambory, found near Wizna, the remaining establishments were responsible for administering individual territories, protecting the inhabitants of the border zone, controlling the routes running to Balt territory, Rus and to Old Mazowsze. From the 12th c. Wizna and – perhaps – Łomża too, were the two central (castellan) burgs on the Middle Narew.

All fortresses in Kolno Heights are thought to have been peopled by a Slav population the only exception used to be Truszki-Zalesie, which was considered Prussian. But this ethnic attribution is undermined by finds of pottery which are typical for ceramics known from northern Mazowsze which was a Slav territory. Moreover, the burg Truszki-Zalesie takes its name from a river, typical for Mazovian Slav strongholds.

Non-Slav placenames recorded in 14th-15th c. written sources such as *Grajwy*, *Kurejwy* and *Rawciszken* (lake, river and forest), *Regismediem*, *Narwomede* (forest), *Gayle*, *Łabna*, *Kumela*? and possibly, *Skeroda* (lesser streams), suggest that the northern fringe of Kolno Heights had a Prussian population at some time in the past. However, after the founding of burgs between the Biebrza, Narew and the Pisa the area increasingly came under control from Mazowsze Region in 11th-12th c.

(translated by Anna Kinecka)

Fig. 1. Wysoczyzna Kolneńska na tle mapy Polski (oprac. J. Ościłowski)

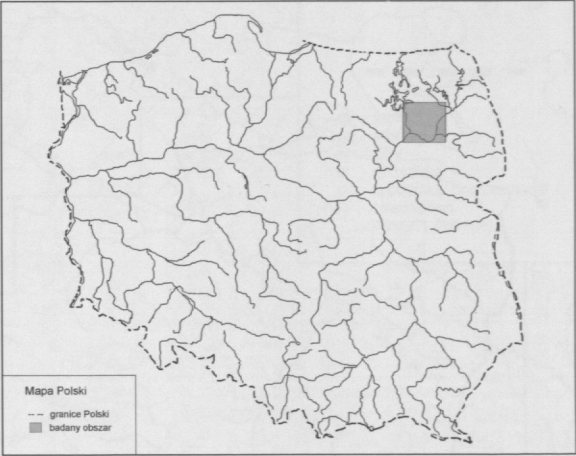
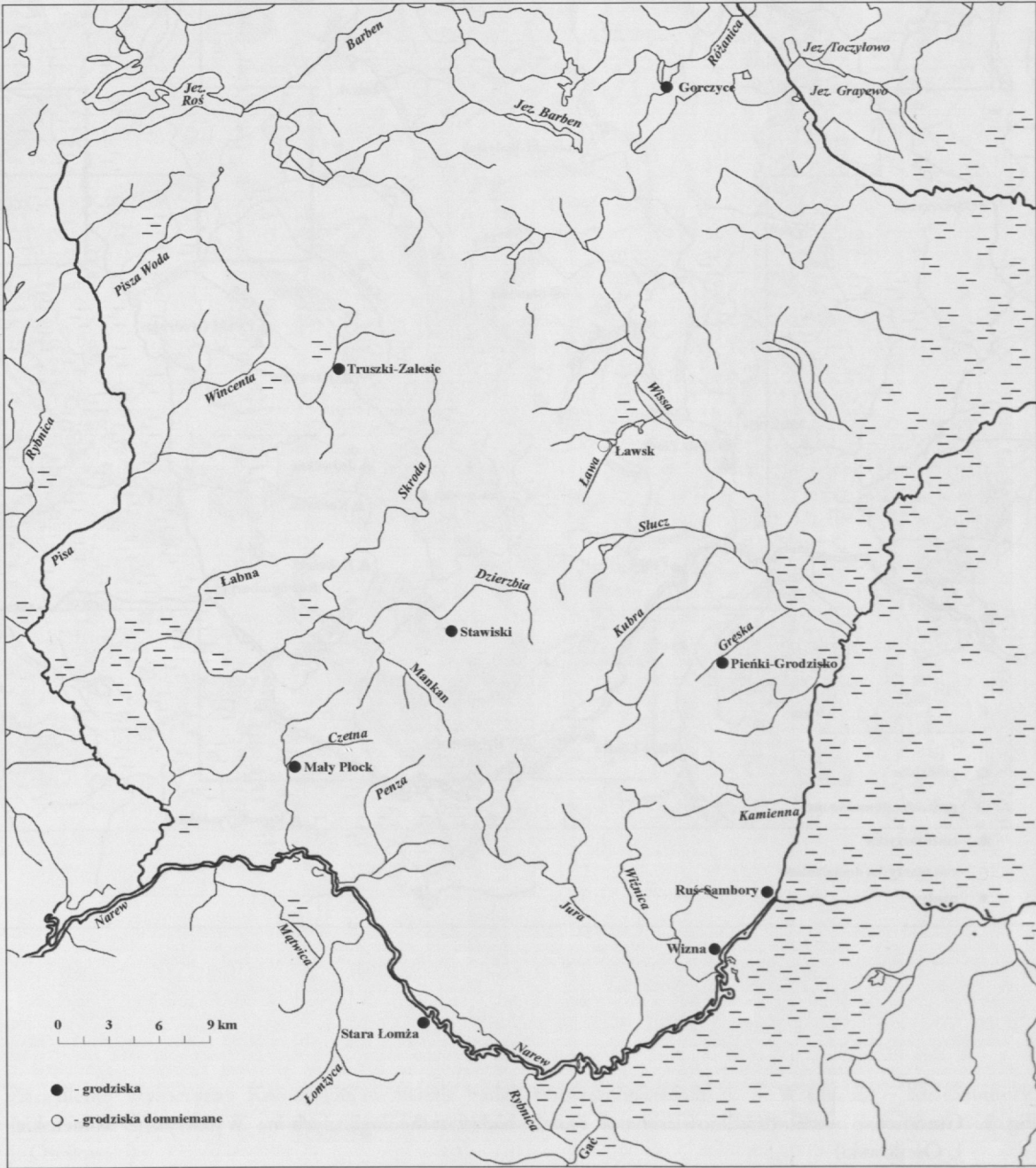

Fig. 2. Sieć grodowa na Wysoczyźnie Kolneńskiej we wczesnym średniowieczu (oprac. J. Ościłowski)

PLANSZA 54

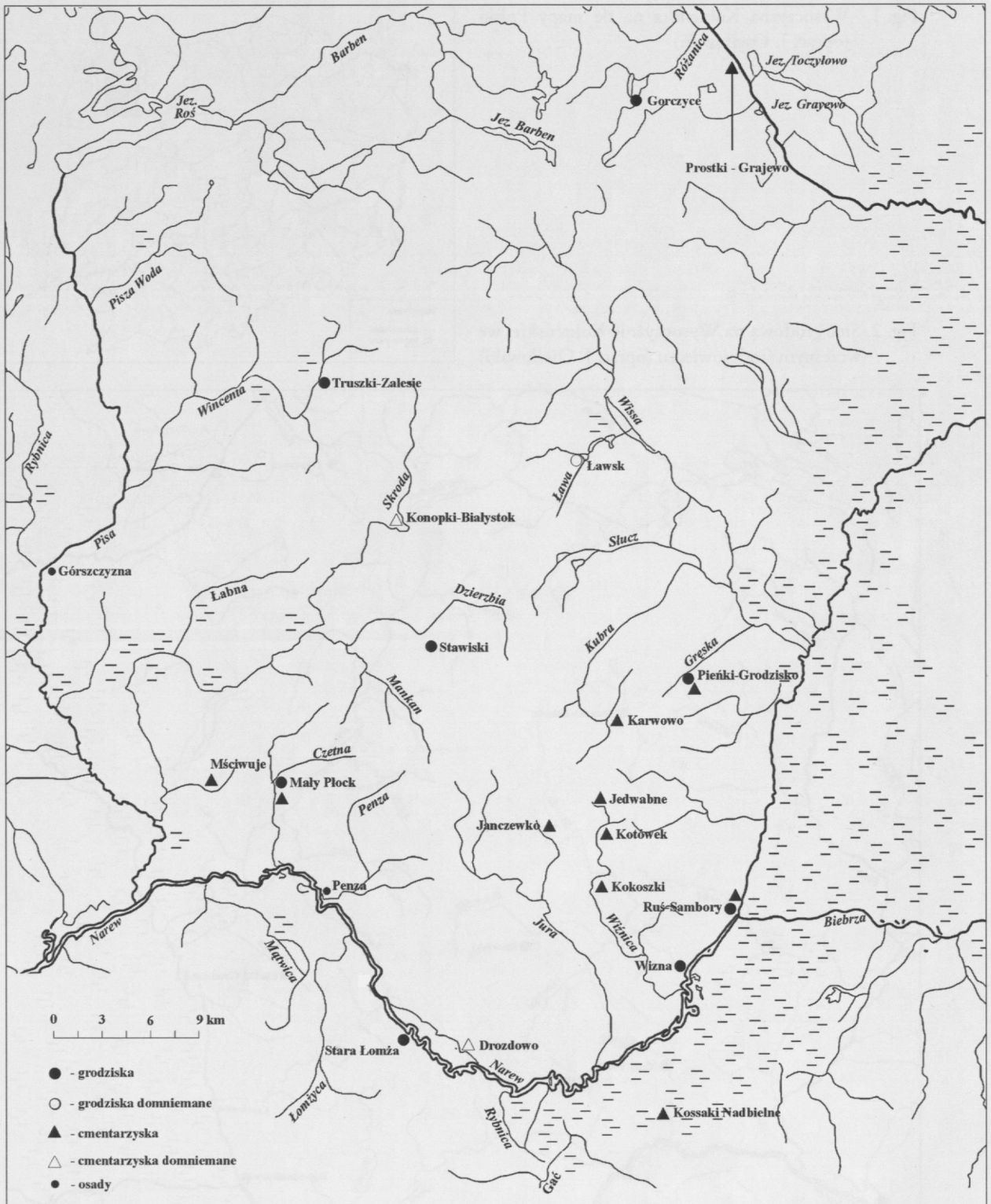

Fig. 3. Osadnictwo wczesnośredniowieczne w świetle badań archeologicznych na Wysoczyźnie Kolneńskiej (oprac. J. Ościński)

